

ความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิตกับจุดหมายสูงสุดในพุทธปรัชญา

จุดหมายสูงสุดในพุทธปรัชญา

ก. วิมุตติและความหมายของวิมุตติ

ในพุทธปรัชญามีคำสอนที่เป็นหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายปลายทางในระดับต่าง ๆ แต่จุดหมายปลายทางระดับต่าง ๆ นั้น อาจสรุปลงได้เป็น ๓ ระดับ^๑ คือ

๑. ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ จุดมุ่งหมายที่เป็นประโยชน์ในปัจจุบัน
๒. สัมปรายิกัตถประโยชน์ จุดมุ่งหมายที่เป็นประโยชน์ในอนาคต และ
๓. ปรมัตถประโยชน์ จุดมุ่งหมายที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งหรืออย่างสูงสุด

จุดมุ่งหมายที่เป็นประโยชน์ในปัจจุบันนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับเศรษฐกิจ การทำงานหาเลี้ยงชีพและการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมทั้งในแง่ของส่วนบุคคลและแง่ของการสมาคม หรือสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับคนอื่น จุดมุ่งหมายในระดับที่เป็นทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์นี้มีหลักการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงจุดหมายนั้นเป็นจำนวนมาก ซึ่งมีอยู่ดาษดื่นในพระไตรปิฎก เช่น ในทิมขาลุสูตร^๒ ได้แสดงหลักการเป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้บรรลุทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ไว้ ๔ ประการ คือ

๑. อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่นขยันในการงาน การศึกษา และฐานะหน้าที่
๒. อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาแล้ว ไม่ให้เป็นอันตรรายมิให้เสื่อม
๓. กัลยาณมิตรตา ความมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว และ
๔. สมชีวิตตา การเลี้ยงชีพตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ คือ ไม่ผิดเคืองนัก ไม่พุ่มเฟือยนัก

จุดมุ่งหมายที่เป็นประโยชน์ในอนาคตนั้น คือในประโยชน์ในปัจจุบันนั่นเอง ถ้าเพียรพยายามรักษาให้มั่นคง ยั่งยืนต่อไปนาน ๆ ก็จะเป็นประโยชน์อนาคต จุดมุ่งหมายในระดับที่เป็นสัมปรายิกัตถประโยชน์นี้มีหลักการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงจุดหมายนั้นเป็นจำนวนมาก เช่นในลัชชยสูตร^๓ ได้แสดงหลักปฏิบัติเพื่อสัมปรายิกัตถประโยชน์ ๔ ประการ คือ

๑. สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา คือเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ เช่นเชื่อว่า ทำดีได้ดี เป็นต้น

๑ พ. จุฬ. ๓๐/๖๗๓/๓๐๔

๒ อัง. อัญญ. ๒๓/๑๔๔/๒๖๔

๓ อัง. อัญญ. ๒๓/๑๑๔/๒๗๔

๒. สีสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือรักษากายวาจาให้เรียบร้อย ไม่นิยมโทษ
 ๓. จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาคทาน เป็นการแบ่งปันเฉลี่ยความสุขให้แก่คนอื่น
 ๔. ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา รู้จักบาปบุญ คุณโทษ ประโยชน์และมีใช้ประโยชน์

เป็นต้น

ส่วนจุดมุ่งหมายสูงสุดหรือปรารถนาประโยชน์นั้น ได้แก่วิมุตติหรือนิพพาน พุทธปรัชญาถือว่า จุดมุ่งหมายสูงสุดนั้นคือความหลุดพ้น ความหลุดพ้นนี้มีชื่อเรียกในทางธรรมว่า วิมุตติ วิมุตติเป็นปรารถนาธรรม ธรรมวิเศษ บรมธรรม อุคมธรรม หรือโมกขธรรม เป็นต้น

ความแตกต่างระหว่างภาวะของบุคคลที่ยังไม่ถึงวิมุตติหรือนิพพานกับภาวะของบุคคลที่บรรลุถึงวิมุตติและนิพพานแล้ว อาจจะเขียนเปรียบเทียบเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ดังนี้

ขั้นหรือระดับ	ภาวะที่บรรลุถึงวิมุตติหรือนิพพาน	ภาวะที่ยังไม่บรรลุถึงวิมุตติหรือนิพพาน
ภูมิ หรือโลก ธรรมชาติที่เป็น ประโยชน์ คุณภาพ	โลกุตตรภูมิ วิสังขารธรรม, อสังขตธรรม ปรารถนาประโยชน์ อยู่เหนือสุขทหนือทุกข์, สันติสุข หมดกิเลสโดยสิ้นเชิง, วิชา ปัญญา ฯลฯ	โลกียภูมิ ๓๖ ภูมิ สังขารธรรม, สังขตธรรม ทิฏฐิธัมมิกัตถประโยชน์, สัมปรายิกัตถประโยชน์ ยังมีสุขและยังมีทุกข์ เวทียิตสุข, สุขเวทนา ยังมีกิเลส, อวิชา, โมหะ... ฯลฯ
สภาพของจิต	สะอาด สว่าง สงบ อยู่เหนือความดีใจและเสียใจ	มีมลทิน, กังวล, มีด มีความดีใจและเสียใจ
ความเป็นไป	วิวิภูมิ	สังสารวิภูมิ
บุคคล ฯลฯ	อริยบุคคล, พระอรหันต์ ฯลฯ	ปุถุชน, กัลยาณปุถุชน ฯลฯ

หลักคำสอนในพุทธปรัชญานั้นมีมากและมีนัยต่าง ๆ (จนถึงกับมีนักปราชญ์บางท่านได้นับหลักคำสอนในพระไตรปิฎกว่า มีถึง ๘๔,๐๐๐หมวดธรรม) แต่ถึงอย่างไรก็ตาม หลักคำสอนเหล่านั้นทั้งหมดมีจุดหมายปลายทางอย่างเดียวกัน คือใช้เป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้ถึงความหลุดพ้น ความหลุดพ้นเป็นอุดมธรรมหรือจุดหมายสูงสุดในพุทธปรัชญา มีคำกล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า คำสอนในพุทธปรัชญานั้นเปรียบด้วยน้ำในมหาสมุทร น้ำในมหาสมุทรแม้จะมีมากกินอาณาเขตกว้างใหญ่มากเพียงใดก็ตาม แต่ก็มีรสเดียวคือรสเค็ม หลักคำสอนในพุทธปรัชญาก็เช่นเดียวกัน คือแม้จะสอนไว้มากเท่าใดก็ตาม แต่ก็มีรสเดียว คือ วิมุตติรส ซึ่งได้แก่มีความหลุดพ้นเป็นรส

ความหมายของคำว่า "วิมุตติ" หรือความหลุดพ้นตามธรรมชาติของพุทธปรัชญานั้น อาจสรุปลงในความหมายที่สำคัญ ๒ ประการ คือ

๑. ความหลุดพ้นจากเพลิงกิเลส (หรือกิเลส) และ
๒. ความหลุดพ้นจากเพลิงทุกข์ (หรือทุกข์)

พุทธปรัชญาเปรียบกิเลสและทุกข์ทั้ง ๒ นี้ด้วยเพลิงคือไฟ เพราะเหตุที่กิเลสหรือทุกข์นี้แผดเผาให้คนเราเดือดร้อนและเป็นทุกข์อยู่เป็นนิตย์ ไฟกิเลสได้แก่ราคะ (ราคะคติ) โทสะ (โทสะคติ) และโมหะ (โมหะคติ) ส่วนไฟทุกข์นั้นได้แก่ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก เป็นต้น^๑

พุทธปรัชญาถือว่า จิตของมนุษย์ถูกกิเลสกลุ้มรุม ครอบงำ ทำให้ไม่เป็นอิสระ ต้องตกเป็นทาสของกิเลส จะทำ จะพูด หรือจะคิดก็ถูกกิเลสชักไปหรือคอยบงการให้ทำ ซึ่งเป็นเหตุให้ต้องมีทุกข์อยู่รำไป^๒ กิเลสเป็นมลทินคือเครื่องเศร้าหมองของจิต ทำให้จิตมีคบอด^๓ และทำให้จิตหวั่นไหว^๔ มนุษย์ถูกกิเลสมัดไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏ^๕

พุทธปรัชญากล่าวไว้มากเป็นพิเศษเกี่ยวกับเรื่องของกิเลสเพื่อชี้ให้เห็นว่า กิเลสเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ คนเรามีความทุกข์เพราะกิเลส เพราะกิเลสดับไปทุกข์จึงไม่เกิด เช่น

"... เพราะอุปาทิเป็นปัจจัย ทุกข์จึงเกิด เพราะอุปาทิดับโดยไม่เหลือ ทุกข์จึงไม่เกิด"^๖

"... เพราะอริชชาเป็นปัจจัย ทุกข์จึงเกิด เพราะดับอริชชาโดยไม่เหลือ ทุกข์จึงไม่เกิด"^๗

"... เหตุเกิดแห่งทุกข์คือตัณหา ความดับทุกข์คือความดับแห่งตัณหา"^๘

"... เพราะสังขารเป็นปัจจัย ทุกข์จึงเกิด เพราะสังขารดับโดยไม่เหลือ ทุกข์จึงไม่เกิด"^๙

"... เพราะมีอุปาทานในขันธ ๕ จึงเป็นทุกข์ เพราะอุปาทานในขันธ ๔ ดับ ทุกข์จึงดับ"^{๑๐}

๑ ที. ป่าภู. ๑๑/๒๒๘/๑๙๙ ข. อิติ. ๒๕/๒๗๓/๒๘๑

๒ วินย. ๔/๑๔/๑๙ ๖๓๖

๓ ข. ธ. ๒๕/๑๑/๑๓

๔ ข. มหา. ๒๔/๗๒๘/๓๙๔ ม.มู. ๑๒/๙๓/๕๕

๕ ข. มหา. ๒๔/๘๘๗/๕๖๘

๖ ข. มหา. ๒๔/๖๓๙/๓๔๒

๗ สัง. ม. ๑๘/๓๔๘/๑๐๗ อัง. ทสภ. ๒๔/๑๓/๑๙ อภิ. วิ. ๓๕/๘๗๖/๕๐๘

๘ ข. สุ. ๒๕/๓๘๒/๔๒๒

๙ ข. สุ. ๒๕/๓๘๓/๔๒๒

๑๐ อัง. ฉีกก. ๒๒/๓๓๔/๔๒๓

๑๑ ข. สุ. ๒๕/๓๘๔/๔๒๓

๑๒ วินย. ๔/๑๔/๑๙

อนึ่ง ธรรม ๒ ประการ คือกิเลสและทุกข์นี้ โดยใจความแล้ว อาจกล่าวได้เป็นหนึ่ง ซึ่งมองแยกออกได้เป็น ๒ ด้าน คือ มองด้านหนึ่งเป็นกิเลส และมองอีกด้านหนึ่งเป็นทุกข์ เปรียบได้ กับด้วยเหรียญบาทที่มี ๒ หน้า ทั้ง ๒ หน้ารวมอยู่ในเหรียญเดียวกัน กิเลสและทุกข์ก็เช่นเดียวกัน กับเหรียญ กิเลสและทุกข์โดยเนื้อแท้เป็นอันเดียวกัน ถ้าต้องการพลิกดูเป็นด้าน ๆ ก็เป็น ๒ ด้าน คือ ด้านกิเลสด้านหนึ่ง และด้านที่เป็นทุกข์ด้านหนึ่ง ดังนั้น จึงพูดได้ว่า ดับกิเลสก็เป็นอันดับทุกข์ด้วย ถ้ายังมีทุกข์ก็ยังมีกิเลส คนเราเมื่อยังมีกิเลสอยู่ตราบใด จะพูดถึงทุกข์หรือไม่ ความทุกข์ก็มีอยู่ตราบ นั้น

พุทธปรัชญาถือว่า กิเลสและความทุกข์ เป็นธรรมที่เกิดแก่คนได้ทุกเพศ ทุกวัย ทุกฐานะ ทุกชนชั้น และทุกวรรณะโดยเสมอภาคกัน เป็นสังขธรรมที่ไม่มีใครได้เปรียบหรือเสียเปรียบในเรื่อง ของกิเลสและความทุกข์ แต่คนเราอาจจะมีกิเลสและทุกข์ต่างกัน คือบางคนอาจจะมีทุกข์น้อย บาง คนอาจจะมีทุกข์มาก แต่เหตุปัจจัยที่เป็นตัวการทำให้มีทุกข์น้อยหรือทุกข์มากนั้น ไม่ได้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขคือเพศ วัย ฐานะ หรือวรรณะเป็นต้น แต่ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขคือการฝึกฝนอบรมกายและจิต หรือการ ปฏิบัติตนเป็นเหตุให้เข้าถึงธรรมได้เพียงไรแค่นั้น

วิมุตติหรือความหลุดพ้นนั้น คือภาวะที่จิตปลอดจากกิเลสและทุกข์ เป็นอิสระ ปลอดโปร่ง สว่างไสว ไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส การทำการพูดและการคิดเป็นไปด้วยจิตที่มีปัญญา ขึ้นอยู่ กับเหตุผล ดำเนินไปตามอำนาจของเหตุผล

ข. ประเภทของวิมุตติ

๑. วิมุตติ ๒

ในพุทธปรัชญาได้แบ่งวิมุตติออกเป็นหลายนัย แต่ที่นิยมกัน มีแบ่งเป็น ๒ และแบ่งเป็น ๔ คือถ้าแบ่งวิมุตติตามลักษณะของการหลุดพ้น ก็แบ่งเป็น ๒ คือ^๑

๑. เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งใจ และ
๒. ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา

วิมุตติ หรือความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายดังกล่าวแล้วนั้น พุทธปรัชญาถือว่า สามารถ ทำให้หลุดพ้นได้ ๒ วิธี คือ เจโตวิมุตติ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยกำลังจิตที่มีสมาธิ เมื่ออบรมจิตให้มี สมาธิแล้ว จิตที่มีสมาธินั้นก็จะกำจัดหรือถอนกิเลสออกไปจากจิตได้ ทำให้จิตเป็นอิสระ หลุดพ้นจาก กิเลส ไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส อีกวิธีหนึ่ง คือ ปัญญาวิมุตติ คือหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจ ของปัญญาหรือวิชา จิตที่มีปัญญาหรือความรู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ ก็จะขจัดอวิชชาได้ เมื่อขจัดอวิชชาได้ แล้ว ก็จะทำให้หลุดพ้นจากกิเลสอันเป็นเครื่องผูกมัดทั้งปวง ดังที่กล่าวไว้ในพระสูตรว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างนี้ เป็นวิชาภาคียธรรม(ธรรมอันไปในส่วนแห่งความรู้) คือ สมณะและวิปัสสนา... สมณะฝึกอบรมแล้วจะได้ประโยชน์อะไร... จิตได้รับการอบรม... วิตที่ได้รับการอบรมแล้วจะได้ประโยชน์อะไร... ละราคะได้... วิปัสสนาฝึกอบรมแล้วจะได้

ประโยชน์อะไร... ปัญหาจะได้รับการอบรม... ปัญหาที่ฝึกอบรมแล้วจะได้ประโยชน์อะไร... ละอวิชชาได้... ภิกษุทั้งหลาย จิตที่เศร้าหมองด้วยราคะ ย่อมไม่หลุดพ้น หรือปัญหาที่เศร้าหมองหมองด้วยอวิชชา ย่อมเจริญไม่ได้ เหตุนี้ เพราะสำรอกราคะได้ จึงมีเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชาได้ จึงมีปัญญาวิมุตติ"^๑

ในวิมุตติทั้ง ๒ อย่างนี้ เจโตวิมุตติเป็นผลที่ได้รับจากการฝึกอบรมสมถภาวนา ส่วนปัญญาวิมุตติเป็นผลที่ได้รับจากการฝึกอบรมวิปัสสนาภาวนา สมถภาวนาคือการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ เป็นการฝึกอบรมจิตให้สูงขึ้น ผลที่ได้รับจากการปฏิบัติสมถภาวนาคือทำให้ละราคะได้ ส่วนวิปัสสนาภาวนา เป็นการฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสภาพธรรมตามความเป็นจริง ผลที่เกิดจากการอบรมปัญญาคือทำให้ละอวิชชาได้ ภาวนา ๒ คือสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนานี้ บางครั้งก็เรียกว่า กัมมัฏฐาน ๒ คือ สมถกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่เป็นอุบายสงบใจ และวิปัสสนากัมมัฏฐาน กรรมฐานที่เป็นอุบายเรื่องปัญญา^๒

ถ้าจะวิเคราะห์วิมุตติให้ลึกกลงไปแล้ว จะเห็นว่า แม้จะแบ่งวิมุตติออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติก็ตาม แต่วิมุตติที่สมบูรณ์นั้น ต้องมาครบทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติจริงอยู่ การบำเพ็ญสมถภาวนาสามารถได้สมาธิขั้นสูงถึงขั้นฌานสมาบัติ^๕ ในขั้นนี้ก็เลยทั้งหลายย่อมสงบระงับไปได้จากจิต เป็นการหลุดพ้นอย่างหนึ่ง แต่การหลุดพ้นแบบนี้เป็นการหลุดพ้นเพียงชั่วคราว ไม่ใช่เป็นการหลุดพ้นอย่างถาวรหรือเด็ดขาด ท่านเปรียบเทียบการหลุดพ้นแบบนี้ว่าเหมือนเอาศิลาทับหญ้าไว้ หญ้าจะไม่งอกงามขึ้นตรงทับที่แผ่นศิลายังทับอยู่ แต่รากที่เป็นเชื้อของหญ้ายังอยู่ มันมีโอกาสงอกขึ้นใหม่ได้อีก เมื่อนำเอาแผ่นศิลาออกไป ก็เลยที่สงบระงับด้วยอำนาจสมาธิก็เช่นเดียวกัน คือจะสงบระงับในเวลาที่กำลังมีสมาธิอยู่ เมื่อไร เสื่อมจากสมาธิ รากเงาของกิเลสหรือเชื้อของกิเลสที่ถูกกดไว้หรือข่มไว้ก็ถึงโอกาสเกิดขึ้นได้อีก ดังนั้น ผู้บำเพ็ญสมถภาวนาได้สมาธิแล้ว จึงต้องก้าวต่อไปสู่ขั้นวิปัสสนาคือเจริญด้วยปัญญา จึงจะหลุดพ้นจากกิเลสได้อย่างแท้จริง พุทธปรัชญาถือว่า ตัวการที่กำลังกดกิเลสได้ในขั้นเด็ดขาดนั้นคือปัญญาหรือวิชา ดังนั้น เจโตวิมุตติที่ยังไม่ถึงขั้นวิปัสสนาคือไม่มีปัญญาหรือวิชาเป็นตัวทำลายกิเลสในขั้นสุดท้ายแล้ว ยังไม่เป็นเจโตวิมุตติขั้นเด็ดขาดหรือสม-

* ราคะ ตามความหมายในพุทธปรัชญา ไม่มีความหมายแคบอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทย คือไม่ใช่เรื่องที่เกี่ยวข้องเท่านั้น แต่ยังหมายถึงความใคร่หรือความตั้งใจในอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และใช้เป็นคำไวพจน์ของตัณหา

๑ อัง. ทุก. ๒๐/๒๗๔-๖/๗๒-๗๓ ขุ. ปฎิ. ๓๑/๕๔๐/๓๒๐

๒ อัง. ทุก. ๒๐/๔๑๗/๑๑๒

** สมาบัติ ๕ แบ่งเป็นรูปฌาน ๔ คือ (๑) ปฐมฌาน (๒) ทุตติยฌาน (๓) ตติยฌาน (๔) จตุตถฌาน และอรุฌาน ๔ คือ (๑) อากาสนัญญายตนฌาน (๒) วิญญาณัญญายตนฌาน (๓) อากิญจัญญายตนฌาน (๔) เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ปฏิญาณจะได้เจโตวิมุตติอย่างสูงเพียงโลกีย์ฌานสมาบัติ ๕ นี้เท่านั้น

สมบูรณ์ ส่วนบัญญัติวิมุตติก็เช่นเดียวกัน คือต้องมีเจโตวิมุตติเป็นฐานเสริมด้วย อย่างน้อยที่สุดก็ต้องอาศัยสมาธิที่เกิดจากสมถะในขั้นหนึ่ง* เป็นฐานทางเดิน

๒. วิมุตติ ๔

ในพุทธปรินิพพานนั้น มีการแบ่งวิมุตติอีกวิธีหนึ่ง คือการแบ่งตามขั้นหรือระดับของวิมุตติ ในการแบ่งวิมุตติแบบนี้ ท่านแบ่งไว้เป็น ๔ ระดับ^๑ คือ

๑. ตัทธกวิมุตติ ความหลุดพ้นชั่วคราว เป็นการหลุดพ้นชั่วคราวด้วยองค์ธรรมจำเพาะ คือการพ้นจากอกุศลธรรมอย่างหนึ่งด้วยกุศลธรรมที่เป็นปฏิภาคกัน เช่น ละนิวาสสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา ละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา ละราคะตัววิราคนุปัสสนา หรือ หายโกรธเพราะเมตตา หายจากความกำหนัดยินดีในกามเพราะเกิดสังเวช พ้นจากความตระหนี่ เพราะทาน และพ้นจากวิหิงสาเพราะกรุณา เป็นต้น อกุศลธรรมเหล่านี้ที่ว่าละได้ไปนั้น ไม่ได้หายไปทีเดียว ถ้าทำใจถึงอารมณ์ที่เป็นอกุศลธรรมเหล่านั้น กุศลธรรมเหล่านั้นก็จะเกิดขึ้นอีก

๒. วิกขัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยการข่มหรือกด(กิเลส)ไว้ เป็นการพ้นจากกิเลสด้วยกำลังสมาธิอันเกิดจากฌาน อันได้แก่ฌานสมาบัติ ๔ หรือรูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ กิเลสที่พ้นด้วยกำลังสมาธิที่เกิดจากฌานนี้ อาจสกดไว้ได้นานกว่าตัทธกวิมุตติ แต่เมื่อฌานเสื่อมแล้ว กิเลสก็อาจเกิดขึ้นได้อีก

๓. สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นโดยเด็ดขาด เป็นความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยวิชา หรือญาณขั้นสุดท้ายคืออริยมรรคญาณ กิเลสที่ถูกทำลายด้วยอริยมรรคญาณนั้น เป็นขั้นทำลายกิเลสโดยเด็ดขาด กิเลสที่ถูกทำลายจะไม่หวนกลับมาเกิดมีพิชสงอีกต่อไป

๔. ปฏิบัติวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยสงบระงับ เป็นความหลุดพ้นจากกิเลสเนื่องมาจากอริยมรรคถึงอริยมผล กิเลสที่เคยครอบงำถูกกำจัดราบคาบไปแล้ว สงบระงับไปโดยสิ้นเชิงแล้ว ไม่ต้องชวนชวายเพื่อละกิเลสอีก

๕. นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยออกไป เป็นภาวะที่ห่างไกลจากกิเลส ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสอีกต่อไป เป็นอิสระ ปลอดภัย ที่ผู้หลุดพ้นประสบอยู่หรือเสวยอยู่ และภาวะนั้นให้ผลยั่งยืนในเวลาต่อ ๆ ไปจนสิ้นชีวิต

ในวิมุตติ ๔ ประการนี้ วิมุตติตามความหมายของวิมุตติข้อ ๑ และข้อ ๒ นั้น เป็นเจโตวิมุตติ และยังเป็นโลกีย์วิมุตติ หรือเป็นโลกีย์ฌานสมาบัติ ๔ ซึ่งเป็นขั้นสูงสุดที่ปุถุชนจะเข้าถึงได้ ส่วนวิมุตติข้อ ๓, ๔ และ ๕ นั้น เป็นปัญญาวิมุตติและอกุปเจโตวิมุตติ(เจโตวิมุตติขั้นสูงสุด) ทั้งปัญญาวิมุตติและอกุปเจโตวิมุตติเป็นโลกุตตรวิมุตติ

* สมาธิที่เกิดจากการบำเพ็ญสมถภาวนานั้น ถ้าจัดตามลำดับขั้นของฌานสมาบัติ ๘ แล้ว ก็ได้ ๘ ขั้น คือสมาธิในรูปฌาน ๔ ขั้น และในอรุฌาน ๔ ขั้น ปัญญาวิมุตติที่เกิดจากการบำเพ็ญวิปัสสนาภาวนานั้น อย่างน้อยที่สุดต้องมีสมาธิในขั้นปฐมฌานซึ่งเป็นฌานขั้นต่ำสุด

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๑๗๘ ดูเทียบใน วิสุทธิมรรคแปล, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๒๕๔

ค. ผลของวิมุตติ

บุคคลจะบรรลุถึงเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติก็ด้วยการปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ การปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา พุทธปรัชญาได้แสดงถึงผลที่เกิดแก่บุคคลที่เข้าถึงวิมุตติโดย นัยต่าง ๆ และในที่ต่าง ๆ ไว้เป็นจำนวนมาก เช่น

"ผู้เข้าถึงวิมุตติ ชื่อว่าเป็นผู้ถอนสัมผัสคืออวิชชาได้ เป็นผู้รื้อเครื่องแวดล้อมคือละ ชาติได้ เป็นผู้ถอนเสาระเนียดคือละตัณหาได้ เป็นผู้ถอนกลอนออกได้คือละสังโยชน์ได้ เป็นผู้ไกลจากข่าศึก เป็นผู้ลดธงลงได้ ไม่ประกอบอยู่ในสังสารวัฏคือละอัสมิมานะได้"^๑

"บุคคลผู้ปฏิบัติเข้าถึงวิมุตติ ย่อมเกิดความสำคัญว่า สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง... เป็นทุกข์ ในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นอนัตตาในสิ่งที่เป็นทุกข์ มีความสำคัญในการละมานะ มีความสำคัญใน การคลายความกำหนัด"^๒

"บุคคลผู้ได้วิมุตติ ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อได้ปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อได้ปีติ ภาย ย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข ผู้มีความสุขจิตย่อมตั้งมั่น"^๓

"วิมุตติ... คือธรรมเป็นที่สงบสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไป แห่งตัณหา เป็นที่สละรอกกิเลสเครื่องข่มจิต เป็นที่ดับสนิท เป็นที่นำออกแห่งกิเลสเครื่อง ร้อยรัด"^๔ ฯลฯ

ง. วิมุตติกับนิพพาน

๑. ความหมายของนิพพาน

วิมุตติเป็นคำไวพจน์ของนิพพาน หรือวิมุตติก็หมายถึงนิพพานนั่นเอง^๕ นิพพานชื่อว่าเป็น วิมุตติเพราะความหลุดพ้นจากสังขตธรรมทั้งปวง*

คำว่านิพพานนั้น มีความหมายตามรูปศัพท์ ๒ ประการ^๖ คือ

๑. นิพพาน (นิ + วา + ญ) ธรรมชาติที่หาของเสียบแทงไม่ได้
๒. นิพพาน ธรรมชาติที่ดับสนิท **

๑ อัง. ปัญจก. ๒๒/๗๑/๘๖

๒ อัง. ปัญจก. ๒๒/๗๒/๘๗

๓ อัง. ปัญจก. ๒๒/๒๖/๒๑

๔ ขุ. มหา. ๒๔/๒๔/๒๒

๕ ที. อ. ๓/๒๒๔ (สูมังคลวิลาสินี)

* นิพพานนั้น ไม่ใช่หลุดพ้นแต่กิเลสอย่างเดียว แต่เป็นธรรมชาติที่พ้นจากสังขตธรรมทั้งปวง ดังนั้น นิพพานจึง เป็นอสังขตธรรมหรือวิสังขารธรรม

๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓ (กรุงเทพ. โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐) หน้า ๕๓

** คำว่า นิพพาน มีนิยามแปลอีกแบบหนึ่ง คือ ธรรมชาติที่พ้นจากเครื่องร้อยรัด มาจากการแยกศัพท์ ว่า นิ + วาน วานะหมายถึงเครื่องร้อยรัดซึ่งได้แก่ตัณหา

สิ่งเสียบแทงคือลูกศร ลูกศรที่เป็นเครื่องเสียบแทงในความหมายของพุทธปรัชญานั้น ได้แก่ รากะ โทสะ และโมหะ สัตว์ทั้งหลายถูกรากะ โทสะ และโมหะเสียบแทงให้เกิดความเร้าร้อน หวั่นไหว เจ็บปวด และเป็นทุกข์อยู่ตลอดเวลา

ส่วนคำว่าดับนั้น คือดับร้อนทำให้เกิดความสงบเย็น ร้อนในที่นี้หมายถึงความร้อนที่เกิดจากไฟคือรากะ(ราก็คคิ) ไฟคือโทสะ(โทสคคิ) และไฟคือโมหะ(โมหคคิ)^๑ ไฟคือรากะได้แก่ความกำหนัดย้อมใจ ย่อมเผาผลาญผู้กำหนัดหมกมุ่นอยู่ในกาม ไฟคือโทสะ ได้แก่ความคิดประทุษร้ายคนอื่น ย่อมเผาผลาญสัตว์ที่มีความอาฆาตพยาบาท ไฟคือโมหะ ได้แก่ความหลงไม่รู้อาณาจักรจริง ย่อมเผาผลาญสัตว์ที่ลุ่มหลงไม่ฉลาดในอริยธรรม อนึ่ง คำว่าดับ(นิพพาน) ตามนัยพุทธปรัชญานั้น อาจขยายเป็นได้ ๒ ลักษณะ คือ (๑) ดับกิเลส เพราะดับกิเลสได้ ทำให้เกิดญาณทัสสนะอันสูงสุด หยั่งรู้สังจธรรมได้ สามารถทำให้กำจัดความชั่วและอกุศลธรรมต่าง ๆ ภายในจิตได้หมด ทำให้หมดเหตุปัจจัยที่เป็นเชื้อให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายได้ และ (๒) ดับทุกข์ เพราะดับทุกข์ได้หมด ทำให้บรรลู่ถึงบรมสุข

ในพระอภิธรรม ได้แสดงลักษณะของนิพพานไว้ ๕ ลักษณะ^๒ ดังนี้

๑. ปะ เป็นธรรมที่เป็นทาง คือนิพพานแม้ว่าจะจะเป็นปรมาตตธรรม เป็นธรรมที่สุขุม ละเอียด ลึกซึ้ง ไม่เกี่ยวข้องกับโลกียธรรม อันคนที่ยังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทานเห็นได้ยาก เข้าใจได้ยากก็ตาม แต่ก็ เป็นธรรมที่รู้เห็นได้ เข้าถึงได้ ลักษณะของนิพพานตามนัยของพระอภิธรรมประการแรกนี้ เปรียบเทียบกับที่กล่าวรับรองไว้ในพระสูตร ดังนี้

"นิพพาน อันบุคคลผู้บรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล เรียกให้มาดูได้ ควรน้อมนำเข้ามาไว้ในตน อันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน"^๓

"เราข่อมกล่าวดังนี้ว่า บุรุษผู้เป็นวิญญูชน ไม่มีมารยา เป็นคนตรง จงมาเถิด เราจะสั่งสอน เราจะแสดงธรรม เมื่อเขาปฏิบัติตามคำสั่งสอน ก็จะประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยมที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ออกจากเรือนเป็นอนาคาริกโดยชอบต้องการอันเป็นจุดหมายของพรหมจรรย์ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (โดยใช้เวลา) ๗ ปีบ้าง... ๖ ปีบ้าง... ๕ ปีบ้าง... ๔ ปีบ้าง ฯลฯ กึ่งเดือนบ้าง ๗ วันบ้าง"^๔ ฯลฯ

๒. อัจจตะ เป็นธรรมที่ไม่ตาย คือนิพพานเป็นธรรมที่ไม่เกิด ไม่ตาย ไม่มีการแตกดับ ลักษณะข้อที่ ๒ นี้ เทียบได้กับที่แสดงไว้ในพระสูตรดังนี้

"ความหวั่นไหวย่อมมีแก่บุคคลผู้อันตัณหาและทิฏฐิอาศัย ย่อมไม่มีแก่ผู้อื่นตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัย เมื่อความหวั่นไหวไม่มี ก็ย่อมมีความสงบ เมื่อมีความสงบ ก็ย่อมไม่มีความยินดี เมื่อไม่มีความยินดี ก็ย่อมไม่มีการมาและการไป เมื่อไม่มีการมาและการไป ก็ไม่มีการเกิด(อุบัติ)"

๑ ที. ปาฐ. ๑๑/๒๒๘/๑๘๘ ชุ. อิติ. ๒๔/๒๗๓/๒๘๑

๒ บุญมี เมธางกูร และ วรณสิทธี ไวทยเสวี, คู่มือพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ นิพพาน-ปรมาตต, หน้า ๑๐๑

๓ อัง. ตีก. ๒๐/๔๘๕/๑๘๐

๔ ที. ปา. ๑๑/๓๑/๔๗

และการตาย(จติ) เมื่อไม่มีการเกิดและการตาย ก็ไม่มีโลกนี้และโลกหน้า ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี้เองเป็นที่สุดแห่งทุกข"^๑

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประชงแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติไม่เกิดแล้วไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประชงแต่งไม่ได้แล้ว จักไม่ได้มีแล้วไซ้ การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ประชงแต่งแล้ว จักไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ประชงแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำแล้ว ประชงแต่งแล้ว จึงปรากฏ"^๒ ฯลฯ

๓. อัจฉินตะ เป็นธรรมชาติที่ก้าวล่วงชั้นธ ๔ (ชั้นธวิมุตติ) และก้าวล่วงกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต(กาลวิมุตติ) ลักษณะที่ ๓ นี้ เทียบได้กับที่แสดงไว้ในพระสูตร ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย อายุตนะนั้นมิได้อยู่ ที่ดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีเลย อากาสนัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะก็มีไซ้ โลกนี้ก็มีไซ้ โลกอื่นก็มีไซ้ ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ทั้งสองก็มีไซ้ เราไม่กล่าวอายุตนะนั้นว่า เป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นการจติ อายุตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้ นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข"^๓

๔. อสังขตะ เป็นธรรมที่มีได้ถูกประชงแต่งด้วยปัจจัยใด ๆ คือนิพพานไม่มีจิต เจตสิก และรูปที่เกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัย คือ กรรม จิต ลุฑ และอาหาร นิพพานเป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากการประชงแต่ง ลักษณะที่ ๔ นี้ เทียบได้กับที่แสดงไว้ในพระสูตร ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุละอวิชชาได้ วิชชาเกิดขึ้นแล้วเพราะสํารอกอวิชชาได้ เพราะวิชชาเกิดขึ้น เธอย่อมไม่ประชงแต่งอนุญญาภิสังขาร ไม่ประชงแต่งอนุญญาภิสังขาร ไม่ประชงแต่งอเนญชาภิสังขาร เมื่อไม่คิดประชงแต่ง ย่อมไม่กระวนกระวาย เมื่อไม่กระวนกระวาย ย่อมปรีนิพพาน ประจักษ์ด้วยตนเอง เธอย่อมรู้ชัดว่า ชาตินี้สิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่แล้ว ภาระเสียได้ ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้ไม่มีอีก"^๔

๕. อนุตตระ เป็นอนุตตรธรรม คือธรรมอันประเสริฐ ยอดเยี่ยม อนุตตรธรรมก็คือโลกุตตรธรรม เป็นธรรมที่พ้นจากโลก ได้แก่โลกุตตรจิต ๘ และเจตสิก ๓๖ (อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๓ เว้นอัปมัญญาเจตสิก ๒) ลักษณะที่ ๕ นี้ เทียบได้กับที่แสดงในพระสูตร ดังนี้

"... ถึงมีชีวิตอยู่ก็ไม่เดือดร้อน ถึงจะตายก็ไม่เศร้าโศก ถ้าเป็นปราชญ์ก็มองเห็นที่หมายแล้ว ถึงอยู่ท่ามกลางความเศร้าโศกก็หาโศกเศร้าไม่ ผู้มีภวตัณหาขาดแล้ว มีจิตสงบ-

๑ พ. จ. ๒๕/๑๖๑/๑๗๗

๒ พ. จ. ๒๕/๑๕๘/๑๗๖

๓ พ. จ. ๒๕/๑๕๘/๑๗๕

๔ สัง. นิ. ๑๖/๑๘๒/๘๘

มีธรรมชาติสงสารสิ้นแล้ว ย่อมไม่มีภพใหม่"^๑

"ผู้ดับกิเลสแล้ว อยู่สบายทุกเมื่อ ผู้ใดไม่ติดอยู่ในภพ ผู้นั้นเป็นผู้เยือกเย็น ทมด อุปธิ ตัดธรรมชาติเครื่องข้องทุกอย่าง ปราศจากความกระวนกระวายในหทัย เข้าไปสงบแล้ว ถึงความสงบใจ อยู่สบาย"^๒

"บุคคลนั้น ไม่มีความขวนขวาย ไม่กำหนดยินดี ไม่มีความหวั่นไหว เป็นผู้เสมอใน อารมณ์ทั้งปวง ธรรมชาติเครื่องปรุงแต่งไร ๆ ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่หวั่นไหว ผู้รู้แจ้ง ผู้นั้น เว้น จากความปรารถนามีบุญญาภิสงฆารเป็นต้น ย่อมเห็นความปลอดภัยไปส่งในที่ทุกสถาน..."^๓ ฯลฯ

ในปรมัตถที่ปณีตภา^๔ กล่าวว่า นีพพานนั้นเป็นที่ดับความเร่าร้อนที่เกิดจากวิญญูทุกขทั้งหมด ความเร่าร้อนเศร้าหมองอันเกิดจากวิญญูทุกขนั้น คือความเศร้าหมองเร่าร้อนที่เกิดจากกิเลส ได้แก่ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน (กิเลสวิญญูทุกขสันตปาปะ) ความเศร้าหมองเร่าร้อนที่เกิดจากกรรม (กัมม-วิญญูทุกขสันตปาปะ) และความเศร้าหมองเร่าร้อนที่เกิดจากวิบาก (วิปากวิญญูทุกขสันตปาปะ)

ถ้าพิจารณาจากพระสัทธรรม ๓ ประการ คือ ปรียัติธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิเวธธรรม แล้ว ปรียัติธรรมคือพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาและฎีกาเป็นต้น ปฏิบัติธรรมคือศีล สมาธิ และ ปัญญา ส่วนปฏิเวธธรรมคือ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ดังนั้น นิพพานจึงไม่เป็นปรียัติธรรม และไม่เป็นปฏิบัติธรรม แต่เป็นปฏิเวธธรรม

นอกจากนี้แล้ว มีสูตรที่แสดงถึงนิพพานอยู่ตาดัดกันในพุทธปรัชญา เช่น

"ภิกษุ เธอจงวิตเรื่อนี้ เรืออันเธอวิตแล้ว จักหล่นถึง เธอตัดรากะ โทสะ และโมหะ ได้แล้ว แต่นั้น จักถึงนิพพาน"^๕

"ทางนั้น ชื่อว่าทางสายตรง ทิศนั้นชื่อว่าทิศไม่มีภัย รถนั้นชื่อว่ารถไร้เสียง ประกอบด้วยล้อคือธรรม มีหิริเป็นฝา มีสติเป็นเกราะกัน ธรรมรถนั้นมีสัมมาทิฏฐินำหน้า เป็น สารถี บุคคลใดมียานเช่นนี้ จะเป็นสตรีก็ตาม บุรุษก็ตาม เขาย่อมไขยานนั้นขับไปถึงสำนัก แห่งนิพพานได้"^๖

๑ พ. อ. ๒๕/๑๐๘/๑๒๒

๒ อัง.ติก. ๒๐/๔๗๔/๑๖๔

๓ พ. ส. ๒๕/๔๒๒/๔๖๔

๔ อังใน วชิต มณโฑวงศ์, พระอภิธรรมมัตถสังคหที่ปณี จิตปรมัตถ, (กรุงเทพฯ. สำนักพิมพ์บริษัท ส. พงษ์พงศ์, ๒๕๐๑) หน้า ๑๔-๑๕

๕ บาลีว่า นีพพานนตี สัพพัญญูทุกขสันตปาปะ เอตสมันตี นีพพานี = ความเศร้าหมองเร่าร้อนแห่งทุกขใน วิญญูทั้งหมด ย่อมดับในธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่านิพพาน

* อวิชชา = โมหะ ตัณหา = โสภะ และอุปาทาน = ทิฏฐิ

๕ พ. อ. ๒๕/๒๕/๕๔

๖ สัง. ส. ๑๕/๑๔๔/๔๓

"เรากล่าวทริบนั้น มีใช้ทริบอื่น ซึ่งไม่มีกิเลสเป็นเครื่องท่วงท้วงท้วง ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องยึดถือ เป็นที่สิ้นรอบแห่งขรามและมีจรรยาานิพพาน"^๑

"เพราะตัดหาสิ้นไปโดยประการทั้งปวง จึงนี้โรธด้วยคลายออกได้ไม่มีเหลืออันและคือนิพพาน เพราะไม่ถือมั่น ภาพใหม่จึงไม่มีแก่ผู้เข้าถึงนิพพาน"^๒

"ภิกษุเข้าไปตั้งกายาคตาสติแล้ว สังวรในบ่อเกิดแห่งผัสสะ ๖ แล้ว มีจิตมั่นคงติดต่อแล้ว พึงรู้นิพพานแห่งตนได้"^๓

"อุกรเหมกะ ผู้รู้ทั่วถึงบทคือนิพพานอันไม่ผันแปร เป็นที่บรรเทาจันทราคะในรูปที่ได้เห็น ในเสียงที่ได้ยิน และในสิ่งที่ได้ทราบอันน่ารัก เป็นผู้มีสติ มีธรรมอันเห็นแล้ว ดับกิเลสได้แล้ว ขณะเหล่านั้นสงบระงับแล้ว มีสติ ข้ามตัดหาอันข้ามไปในอารมณ์ต่าง ๆ ในโลกได้แล้ว"^๔

"คนที่ถูกราคะ โทสะ โมหะครอบงำ ย่อมติดในทางที่จะทำตนให้ลำบากเดือดร้อน ทำให้คนอื่นลำบากเดือดร้อน ทั้งทำตนเองและคนอื่นให้ลำบากเดือดร้อน ย่อมเสวยทุกขโทมนัสทางใจ ครั้นเขาละราคะ โทสะ โมหะได้แล้ว เขาก็ไม่คิดในทางที่จะทำให้ตนเองและคนอื่นลำบากเดือดร้อน หรือไม่คิดทำให้ทั้งสองฝ่ายลำบากเดือดร้อน ไม่ต้องเสวยทุกขโทมนัสทางใจ อย่างนี้แลเป็นสันตสิทธินิพพาน เมื่อใด บุคคลนี้เสวยภาวะอันปลอดราคะโดยสิ้นเชิง ภาวะปลอดโทสะอย่างสิ้นเชิง ภาวะปลอดโมหะอย่างสิ้นเชิง อย่างนี้แลคือนิพพานอันผู้บรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล ฯลฯ"^๕

"นิพพาน ว่างอย่างไร"^๖

"นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง"^๗

ฯลฯ

๒. คำไวพจน์ของนิพพาน

ในพุทธปรัชญา มีคำที่ใช้เป็นคำไวพจน์ของนิพพานอยู่เป็นจำนวนมาก เพื่อเป็นแนวในการศึกษาเข้าใจนิพพาน ผู้วิจัยจะนำคำไวพจน์ของนิพพานมาแสดงในที่นี้เฉพาะแต่เพียงส่วนหนึ่ง ดังนี้

อเสสวिरาคะนิโรธ : ความดับทุกข์ที่พ้นจากราคะโดยไม่มีเหลือ

อเสสภวานิโรธ : ความดับภพโดยไม่มีเหลือ

วิมุตติ : ความหลุดพ้น ความอิสระ

๑ พ. ส. ๒๕/๔๓๔/๔๘๗ พ. จุฬ. ๓๐/๓๘๒/๑๖๔

๒ พ. อ. ๒๕/๘๔/๑๐๖-๑๐๗

๓ พ. อ. ๒๕/๗๗/๔๔

๔ พ. อ. ๒๕/๔๓๒/๔๘๖

๕ อัง. ตีก. ๒๐/๔๔๕/๑๔๐

๖ พ. ปฏี. ๓๑/๗๓๕/๔๕๖

๗ ม. ม. ๑๓/๒๘๗/๒๔๓ พ. อ. ๒๕/๒๕/๓๕

อนาลยะ	: ไม่มีอาลัยคือศรัทธา
อชระ	: ไม่แก่
อมตะ	: ไม่ตาย
อนิมิตตะ	: ไม่มี (สังขาร) นิมิต
อพยาสี	: ไม่มีความเจ็บป่วย
ทุกขักขยะ	: ภาวะที่สิ้นทุกข์
ปรมสุขะ	: สุขอย่างยิ่ง
โมกษะ	: ความหลุดพ้น
วิโมกข์	: ความหลุดพ้น
วิสุทธิ	: ความบริสุทธิ์หมดจด
โยคิกเขมะ	: ธรรมอันเกษมจากโยคะ
อสังขตะ	: ไม่ถูกปรุงแต่ง
เขมะ	: ปลอดภัย
อโสกะ	: ไม่มีความโศก
สันตะ	: สงบระงับ
อนุตตระ	: ไม่มีอะไรยิ่งไปกว่า
ศรัทธักขยะ	: ภาวะที่สิ้นศรัทธา
โมหักขยะ	: ภาวะที่สิ้นโมหะ
อนุปายาสะ	: ไม่มีความคับแค้น
อกตะ	: ไม่มีใครสร้าง

ฯลฯ

๓. ประเภทของนิพพาน

ในพุทธปรัชญา ได้แสดงประเภทแห่งนิพพานไว้หลายนัย ดังนี้

ก) นัยที่ ๑

ถ้ากล่าวตามสภาวะลักษณะ นิพพานมีเพียงอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายถึง นิพพาน มีความสงบ (จากกิเลสและขันธ ๕) เป็นลักษณะ

ข) นัยที่ ๒

ถ้ากล่าวโดยปริยายแห่งเหตุ นิพพานแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท^๑ คือ

๑. สุวิปาทีเสสนิพพาน คือนิพพานที่ดับกิเลสได้หมดสิ้น แต่ยังมีเบญจขันธเหลืออยู่ ได้แก่นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่

๑ ขุ. อิติ. ๒๔/๒๒๒/๒๓๑

๒. อนุปาทิสเลสนิพพาน คือนิพพานที่ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว*

ค) นิยตี ๓

ถ้ากล่าวโดยอาการที่เข้าถึงแล้ว นิพพานแบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อนิมิตตนิพพาน คือนิพพานที่ไม่มีสังขารธรรมคือรูปและนามใด ๆ ให้เหลือเป็นนิมิตอยู่ด้วยอำนาจแห่งฉันทราคะ เป็นต้น อนิมิตตนิพพานนี้ เป็นนิพพานของพระโยคาวจรที่เจริญวิปัสสนา ยกูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเห็นรูปนามโดยความเป็นอนิจจลักษณะ

๒. อัปสहितนิพพาน คือนิพพานที่ไม่เข้าไปยึดถือสังขารธรรมคือรูปนามใด ๆ ไว้ ด้วยอำนาจแห่งตัณหา เป็นต้น อัปสहितนิพพานนี้ เป็นนิพพานของพระโยคาวจรที่เจริญวิปัสสนา ยกเอา รูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเห็นรูปนามโดยความเป็นทุกขลักษณะ และ

๓. สญญตนิพพาน คือนิพพานที่ไม่เข้าไปยึดถือสังขารธรรมคือรูปนามด้วยอำนาจแห่งอุปาทาน เป็นต้น เป็นธรรมชาติสญญตะ คือว่างจากสิ่งที่เรียกว่าสังขารธรรม สญญตนิพพานนี้ เป็นนิพพานของพระโยคาวจรที่เจริญวิปัสสนา ยกูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเห็นรูปนามโดยความเป็นอนัตตลักษณะ

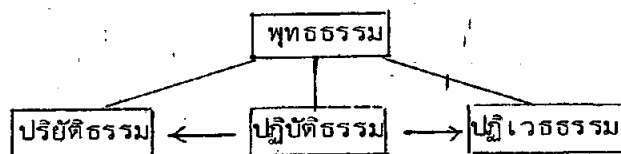
* ในนวนกนิบาต อังคุตตรนิกาย(๒๓/๒๑๖/๓๖๕) แสดงไว้ว่า สอุปาทิสเลสนิพพาน ได้แก่นิพพานของพระเสขะที่ดับสังโยชนได้ตามขั้น อนุปาทิสเลสนิพพาน ได้แก่นิพพานของพระอเสขะ คือพระอรหันต์ที่ดับสังโยชนได้ทั้งหมด

๑ ข. ปฏิ. ๓๑/๔๓๐/๒๕๕

อุปสรรคที่ขัดขวางไม่ให้บรรลุถึงจุดหมายสูงสุด

ก. ธรรมชาติที่ขัดขวางต่อการบรรลุธรรม

จุดหมายปลายทางสูงสุดนั้น คือวิมุตติหรือนิพพาน พุทธปรัชญาถือว่า วิมุตติหรือนิพพานนั้น เป็นธรรมที่ทุกคนเข้าถึงได้ และการที่จะบรรลุถึงวิมุตติหรือนิพพานนั้น ไม่อาจบรรลุถึงได้โดยวิธีการ สวดอ้อนวอน โดยการคลบบรรดาลด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ หรือโดยการมอบให้จากบุคคลใด ๆ เป็นต้น แต่ จะเข้าถึงได้โดยการปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้องด้วยตนเองเท่านั้น ถ้าพิจารณาถึงลักษณะของวิมุตติหรือนิพพานแล้ว จะเห็นว่า วิมุตติหรือนิพพานนั้นเป็นปฏิเวธธรรม ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปฏิบัติธรรม และการปฏิบัติธรรมก็เป็นสิ่งที่เนื่องกับปริยัติธรรมอีกต่อหนึ่ง จึงกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญานั้น ตั้งอยู่บนฐานโครงสร้างที่เป็นเสมือนเสา ๓ ต้นค้ำจุนอยู่ ฐานโครงสร้าง ๓ ประการดังกล่าวคือ (๑) ปริยัติธรรม (๒) ปฏิบัติธรรม และ (๓) ปฏิเวธธรรม ทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นฐานรองรับพุทธปรัชญาไว้ จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ ปริยัติธรรม เป็นเรื่องของควรรามรู้ ทฤษฎี หรือหลักการ ความรู้ ทฤษฎี หรือหลักการนั้นต้องเป็นปฏิบัติธรรม คือต้องเป็นไปเพื่อประพฤติดีปฏิบัติชอบ และผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบนั้นจะต้องได้รับผลคือปฏิเวธธรรม ไม่ใช่ว่าปฏิบัติไปแล้วไม่ได้อะไรเลย เป็นการกระทำโดยเปล่าประโยชน์ ดังนั้น ความรู้หรือทฤษฎีที่เป็นปริยัติธรรมในพุทธปรัชญานั้น ต้องสัมพันธ์กับปฏิบัติธรรมและปฏิเวธธรรมอย่างแยกไม่ออก บุคคลมีเพียงแต่ความรู้ในด้านปริยัติอย่างเดียว ไม่มีปฏิบัติและปฏิเวธ พุทธปรัชญาถือว่ายังไม่เข้าถึงพุทธธรรม อนึ่ง คุณลักษณะพิเศษที่ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญหรือเป็นแก่นของโครงสร้างพุทธปรัชญานั้น คือปฏิบัติธรรม ปฏิบัติธรรมนั้นถ้า มองสาวไปหาเบื้องต้นก็จะเป็นปริยัติธรรม และถ้ามองสาวไปหาเบื้องปลายก็จะเป็นปฏิเวธธรรม ซึ่งอาจจะเขียนรูปให้เห็นง่ายขึ้น ดังนี้

มีหลักฐานในที่หลายแห่งในพุทธปรัชญาที่แสดงถึงความสำคัญของปฏิบัติธรรมมากกว่าปริยัติธรรม เช่น ในเรื่องภิกษุ ๒ สหาย ยมกวรรค แห่งธรรมบท^๑ พระพุทธเจ้าทรงเปรียบภิกษุผู้ทรงจำปริยัติธรรมได้ทั้งหมด แต่ไม่ปฏิบัติธรรม กับภิกษุที่ทรงจำปริยัติธรรมแต่เล็กน้อย แต่เป็นผู้ปฏิบัติว่า บุคคลผู้ทรงจำธรรมแม้มาก แต่เป็นผู้ประมาท ไม่ปฏิบัติตามธรรมที่ทรงจำนั้น ย่อมไม่ชื่อว่าเป็นผู้มีส่วนแห่งสามัญญผล เหมือนคนเลี้ยงโค รับเอาโคจากเจ้าของโคไปแต่เข้าเพื่อเลี้ยงดู เวลาเย็นนับโคแล้วมอบให้แก่เจ้าของโคแล้วรับค่าจ้างประจำวันไป แต่ไม่ได้บริโภคน้ำจืดโครสตามชอบใจ ส่วนบุคคลที่แม้จะทรงจำปริยัติธรรมน้อย แต่เป็นผู้มีปกติประพฤดิธรรมสมควรแก่ธรรม เป็นผู้ไม่ประมาท เขาละระภาค โทสะ และโมหะได้ เป็นผู้รู้ชอบ มีจิตหลุดพ้น ไม่มีความยึดถือในโลก เขาย่อมเป็นผู้

^๑ คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย, พระอัมมปัททฎกตาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๗), หน้า ๒๑๒

มีส่วนแห่งสามัญผล เหมือนกับเจ้าของโคที่สามารถบริโภคปัจจัยโครสจากโคของตนตามความพอใจ หรือในเรื่องพระโปลีลเถระ มักควรรค แห่งธรรมบท^๑ พระพุทธเจ้าทรงเรียกพระภิกษุรูปหนึ่ง ที่ทรงจำปริยัติธรรมไว้ได้ทั้งหมด แต่ไม่ปฏิบัติธรรมว่า พระโบลานเปล้า เป็นต้น

พุทธปรัชญาถือว่า วิมุตติหรือนิพพานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย ถ้าไม่ผ่านขั้นปฏิบัติธรรม ถ้าจะมองให้ลึกลงไปให้เห็นถึงเค้าเงื่อนของการปฏิบัติแล้ว ก็จะเห็นว่า การปฏิบัตินั้น มีใช้ตัวการที่ทำให้เข้าถึงวิมุตติหรือนิพพานโดยตรง และไม่ใช้เป็นตัวการที่ทำลายอุปสรรคหรือสิ่งที่ขัดขวางไม่ให้บรรลุถึงวิมุตติหรือนิพพาน แต่การปฏิบัติทำให้เกิดวิชา ปัญญา ญาณ หรือแสงสว่างขึ้น วิชา ปัญญา ญาณ หรือแสงสว่างที่เกิดจากการปฏิบัตินั้นเอง เป็นตัวการหรือเครื่องมือที่ทำลายอุปสรรคสิ่งขัดขวางไม่ให้บรรลุถึงวิมุตติหรือนิพพาน

อนึ่ง ที่กล่าวว่า วิชาหรือปัญญา เป็นเครื่องมือหรือตัวการทำลายอุปสรรคสิ่งที่ขัดขวางไม่ให้บรรลุถึงวิมุตตินั้น เป็นการพูดตามโวหารเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ที่จริง เมื่อวิชา ปัญญา ญาณ หรือแสงสว่างเกิดขึ้น อุปสรรคหรือสิ่งที่ขัดขวางที่เป็นความมืดทั้งหมดไปเองโดยอัตโนมัติ ภาวะของวิมุตติหรือนิพพานก็เกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ ถ้ามองจากแง่แล้ว จะเห็นว่า วิมุตติหรือนิพพานเป็นภาวะของผลที่เกิดจากที่มีวิชา ปัญญา ญาณ หรือแสงสว่าง แต่วิชา ปัญญา ญาณ หรือแสงสว่างจะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้ายังไม่ขจัดอุปสรรคสิ่งขัดขวางให้หมดไปเสียก่อน อุปสรรคสิ่งขัดขวางหรือความมืดดังกล่าวนี้จะกำจัดให้หมดไปได้ก็ด้วยวิธีปฏิบัติธรรมอย่างเดียวเท่านั้น ไม่อาจกำจัดอุปสรรคสิ่งขัดขวาง (ไม่ให้เกิดวิมุตติหรือนิพพาน) ด้วยวิธีอื่นได้

สำหรับปัญหาว่า "อะไรคือเหตุปัจจัยที่ขัดขวางไม่ให้บรรลุวิมุตติหรือนิพพาน" นั้น นับว่าเป็นปัญหาที่มีความสำคัญมาก และคำตอบปัญหานี้ของพุทธปรัชญา ทำให้พุทธปรัชญามีลักษณะพิเศษที่แตกต่างไปจากปรัชญาสายอื่น

พุทธปรัชญา ได้วิเคราะห์ลึกเข้าไปถึงตัวเหตุปัจจัยที่เป็นอุปสรรคสิ่งขัดขวางการบรรลุวิมุตติไว้อย่างละเอียด และแสดงไว้โดยนัยต่าง ๆ เป็นอันมาก การที่พุทธปรัชญาแสดงเรื่องนี้ไว้เป็นนัยต่าง ๆ ก็เพราะพุทธปรัชญาถือว่า คนเรามีสัจจนิสัยไม่เหมือนกัน มีความคิดความเชื่อต่าง ๆ กัน หรือมีการก่อสร้างที่เป็นลักษณะพื้นฐานทางจิตมาแตกต่างกัน ดังนั้น การแสดงธรรมที่อนุรูปหรือสอดคล้องคล้อยตามจริตนิสัยหรือพื้นฐานทางจิตของแต่ละคนนั้น เป็นการช่วยให้เข้าใจหรือบรรลุธรรมได้เร็วยิ่งขึ้น

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีนัยการแสดงธรรมแตกต่างกันระหว่างบุคคลที่แตกต่างกันก็ตาม ข้อนี้เป็นเพียงการยกย้ายการแสดงเพื่อความเหมาะสมกับบุคคลแต่ละคน และเป็นความฉลาดในวิธีการแสดงธรรมของผู้แสดง เพื่อให้การแสดงธรรมนั้นได้ผลที่สมบูรณ์ (คืองามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด) แต่ถ้าสืบค้นให้ลึกเข้าไปจนถึงที่สุดแล้ว นัยการแสดงธรรมที่ยกย้าย-

๑ คณะกรรมการแผนกตำราฯ , พระอัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๔๙๖), หน้า ๑๑๔

แสดงโดยวิธีต่างๆ นั้น มาจากสิ่งที่เป็นเหตุอันเดียวกัน

ดังนั้น ปัญหาว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยที่ขัดขวางไม่ให้บรรลุวิมุตติหรือนิพพานนั้น จะมีคำตอบรวม ๆ กันเพียงคำตอบเดียวคือ อกุศลธรรม* อกุศลธรรมเป็นเหตุปัจจัยที่เป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการบรรลุธรรมและจุดหมายปลายทางทุกระดับ รวมถึงจุดหมายปลายทางในระดับสูงสุดคือวิมุตติและนิพพาน เพราะประกอบด้วยอกุศลธรรม จึงทำให้จิตไม่สงบ แข็งกระด้าง ไม่ควรแก่การงาน ไม่ซื่อตรง หลง ไม่มั่นคง พุ้งซ่าน เศร้าหมอง หวั่นไหว ไม่มีปัญญา และมีอคติเป็นต้น อกุศลธรรมเมื่อประกอบในจิตแล้ว ย่อมส่งผลให้เกิดกรรมที่เป็นอกุศลตามชนิดของอกุศลออกมาให้ปรากฏ ทางกายทวาร วาจาทวาร และมโนทวาร

เกี่ยวกับอกุศลธรรมที่เป็นตัวเหตุปัจจัยขัดขวางไม่ให้บรรลุจุดหมายปลายทางสูงสุด คือวิมุตติและนิพพานนั้น พุทธปรัชญาได้ยกย่ำแสดงเป็นนัยต่างๆ มากมาย และปรากฏอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก แต่เพื่อเป็นแนวทางการศึกษา ผู้วิจัยจะนำมากล่าวเฉพาะเพียงบางนัย ดังนี้

นัยที่ ๑ อาสวะ

อาสวะคือธรรมชาติที่เป็นเครื่องหมักของจิตไว้ หรือธรรมชาติที่ไหลไปของจิต บุคคลที่มีจิตหรือขันธสันดานหมักของอยู่หรือไหลไปอยู่ในอาสวะ ย่อมไม่อาจบรรลุถึงวิมุตติหรือนิพพานได้ อาสวะชื่อว่าเครื่องหมักของสัตว์ให้จมอยู่ในสังสารทุกข์ และชื่อว่าเป็นธรรมที่ก้ำกั้นไม่ให้บรรลุถึงวิมุตติ อาสวะนั้นแบ่งย่อยเป็น ๔ ประเภทคือ

๑. กามาสวะ ธรรมชาติเครื่องหมักดวงจิตคือกามคุณ ๕ ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส และ ความสัมผัสทางกาย อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ ชวนให้กำหนัด หรือคอยผูกพันใจ
๒. ภวาสวะ ธรรมชาติเครื่องหมักดวงจิตไว้ด้วยความยินดีในอติภาพแห่งตนในรูปภพ (รูป-ฌาน) และอรุณภพ (อรุณฌาน)
๓. ทิฏฐาสวะ ธรรมชาติเครื่องหมักดวงจิตไว้คือความเห็นผิด และ
๔. อวิชชาสวะ ธรรมชาติเครื่องหมักดวงจิตไว้ คือความไม่รู้จริง

ในพระอภิธรรม ได้ให้รายละเอียดเพิ่มเติมเป็นการอธิบายชี้ชัดลงไปเกี่ยวกับอาสวะ ๔ ไว้ดังนี้ว่า กามาสวะ เครื่องหมักดวงจิตคือกามคุณ ๕ นั้น ได้แก่โลกเจตสิกในโลกมูลจิต ๔ ภวาสวะ ได้แก่โลกเจตสิกที่เป็นทิฏฐีวิषยุต ๔ ในรูปฌานจิตและอรุณฌานจิต ทิฏฐาสวะ ได้แก่ทิฏฐิเจตสิกในทิฏฐีสัมปยุต ๔ และอวิชชาสวะ ได้แก่โมหเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒

นัยที่ ๒ โอฆะ

โอฆะ คือธรรมชาติที่ท้อมหับสัตว์ไว้ หรือธรรมชาติที่เบียดเบียนสัตว์ ทำให้สัตว์จมลงในสังสารวัฏ บุคคลที่จมอยู่ในห้วงน้ำคือโอฆธรรมนี้ ไม่อาจบรรลุถึงจุดหมายปลายทางสูงสุดคือวิมุตติและนิพพานได้ โอฆะแบ่งได้อีกเป็น ๔ ประเภท คือ

* ดูเพิ่มเติม กุศลและอกุศล หน้า ๑๑๔ และ ๒๒๓

๑. กามโฆชะ ธรรมชาติที่ท่อมทับสัตว์ให้จมอยู่ คือกามคุณ ๔
๒. ภโวฆชะ ธรรมชาติที่ท่อมทับสัตว์ให้จมอยู่คือภพ
๓. ทิฏฐโฆชะ ธรรมชาติที่ท่อมทับทำให้สัตว์จมอยู่ คือความเห็นผิด* และ
๔. อวิชโฆชะ ธรรมชาติที่ท่อมทับทำให้สัตว์จมอยู่ คือความไม่รู้สภาพธรรมตามเป็นจริง

นัยที่ ๓ โยคะ

โยคะ คือธรรมชาติเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในวิภวทุกข คือกิเลสวิภวทุกข กัมมวิภวทุกข และวิปากวิภวทุกข หรือธรรมชาติที่ประกอบสัตว์ไว้ในภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ โยคะ มี ๔ ประเภท คือ

๑. กามโยคะ ธรรมชาติที่ประกอบให้สัตว์ติดอยู่ คือกามคุณอันเป็นเหตุ นำปรารถนา นำใคร่ ๔ อย่าง
๒. ภวโยคะ ธรรมชาติที่ประกอบสัตว์ให้ติดอยู่คือภพ
๓. ทิฏฐิโยคะ ธรรมชาติที่ประกอบสัตว์ให้ติดอยู่คือความเห็นผิด และ
๔. อวิชชาโยคะ ธรรมชาติที่ประกอบสัตว์ให้ติดอยู่คืออวิชชา

นัยที่ ๔ คันถะ

คันถะ คือธรรมชาติเครื่องผูก หรือเครื่องรัดรั้งให้สัตว์ติดอยู่กับภพ ๓ คือกามภพ รูปภพ และอรุภพ เป็นเครื่องผูกที่ไม่มีเงื่อนหรือปม ยากที่จะแกหรือตัดให้ขาดได้ คันถะ มี ๔ ประการ ดังนี้

๑. อภิชฌาภคคันถะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องผูกรูปกายนามกาย (ขันธ ๕) คืออภิชฌา ซึ่งได้แก่ความมุ่งหมายหรือเพ่งเล็งที่ผูกพันอยู่ในกามคุณ ๕
๒. พยาบาทภคคันถะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องผูกรูปกายและนามกายคือโทสะ ซึ่งได้แก่ความคับประทุรรัายหรือปองรัาย
๓. สีสัพพตปรามาสภคคันถะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องผูกรูปกายและนามกาย คือความยึดถือในการปฏิบัติอย่างผิด ๆ
๔. อิหังสัจจาทินิเวสภคคันถะ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องผูกรูปกายและนามกาย คือความเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในความเห็นผิดของตนว่าถูกและความเห็นของคนอื่นว่าผิด

ในพระอภิธรรม ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า อภิชฌาภคคันถะ ได้แก่โลกเจตสิกในโลภมูลจิต ๔ พยาบาทภคคันถะ ได้แก่โทสเจตสิกในโทสมูลจิต ๒ สีสัพพตปรามาสภคคันถะ ได้แก่ทิฏฐิเจตสิก ในทิฏฐีสัมปยุต ๔ และอิหังสัจจาทินิเวสภคคันถะ ได้แก่ทิฏฐิเจตสิกในทิฏฐีสัมปยุต ๔

นัยที่ ๕ อุปาทาน

อุปาทาน คือการเข้าไปยึดมั่นถือมั่นไว้อย่างเหนียวแน่นจนเป็นเหตุให้ข้องอยู่หรือติดอยู่ในวิภวทุกข บุคคลยังมีอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่นไว้อย่างเหนียวแน่นอยู่ตราบใด เขาก็ไม่อาจบรรล-

* ทิฏฐิ ความเห็นผิดในพุทธปรัชญานั้น แบ่งย่อยเป็นประเภทต่าง ๆ ถึง ๖๒ ประเภท

ถึงวิมุตติและนิพพานได้ตรานั้น อุปาทานแบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. กามอุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นถือมั่นอยู่ในกามคุณ ๕
๒. ทิฏฐอุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นถือมั่นอยู่ในทิฏฐี
๓. สีสัพพัตตอุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นถือมั่นอยู่ในการปฏิบัติคือศีลหรือวัตรอย่างผิด ๆ
๔. อัตตวาทอุปาทาน ธรรมชาติที่ยึดมั่นถือมั่นในชั้นธ ๕ หรือรูปนาม ว่าเป็นอัตตาหรือมีตัวตน

ตัวตน

ในพระอภิธรรม ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า กามอุปาทาน ได้แก่โลกเจตสิกในโลภมูลจิต ๔ ทิฏฐอุปาทาน ได้แก่ทิฏฐีเจตสิกในทิฏฐีสัมปยุตจิต ๔ สีสัพพัตตอุปาทาน ได้แก่ทิฏฐีเจตสิกในทิฏฐีสัมปยุตจิต ๔ และอัตตวาทอุปาทาน ได้แก่ทิฏฐีเจตสิกในทิฏฐีสัมปยุตจิต ๔

นัยที่ ๖ นีวรณ

นีวรณ คือธรรมชาติที่กางกั้นหรือขัดขวางไม่ให้บุคคลทำความดี เช่น ในการบำเพ็ญทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา โดยเฉพาะแล้วนีวรณเป็นธรรมเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุ ฌาน มรรค ผล อภิญญา และสมาบัติ ซึ่งเป็นทางให้บรรลุถึงวิมุตติ นีวรณแบ่งเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. กามฉันทนีวรณ สิ่งที่เป็นเครื่องกางกั้นความดี คือความพอใจในกามคุณ ๕
๒. พยาบาทนีวรณ สิ่งที่เป็นเครื่องกางกั้นความดี คือความคิดปองร้ายอันเนื่องมาจาก

ความโกรธ

๓. ถีนมิตถนีวรณ สิ่งที่เป็นเครื่องกางกั้นความดีคือความหดหู่ทอดถอย
๔. อุทธัจจกุกกัจจนีวรณ สิ่งที่เป็นเครื่องกางกั้นความดี คือความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และ
๕. วิจิกิจฉานีวรณ สิ่งที่เป็นเครื่องกางกั้นความดี คือความสงสัยลังเลในสิ่งที่ควรเชื่อ

และควรกระทำ

ในพระอภิธรรมได้อธิบายเพิ่มเติมว่า กามฉันทนีวรณ ได้แก่โลกเจตสิกในโลภมูลจิต ๔ พยาบาทนีวรณ ได้แก่โทสเจตสิกในโทสมูลจิต ๒ ถีนมิตถนีวรณ ได้แก่ถีนเจตสิกและมิตถเจตสิกในอกุศล-สังขาริกจิต ๕ อุทธัจจกุกกัจจนีวรณ ได้แก่อุทธัจจเจตสิกและกุกกัจจเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒ และวิจิกิจฉานีวรณ ได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิกในวิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑ ดวง

นัยที่ ๗ อนุสัย

อนุสัย* คือกิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานของสัตว์ อนุสัยนี้ยังมีอยู่ตรึงตรึงในสัตว์ไม่อาจบรรลุถึงวิมุตติและนิพพานอยู่ตรึงตรึงนั้น อนุสัยมี ๗ ประเภท คือ

* อนุสัยเป็นกิเลสอย่างหนึ่ง เรียกว่าอนุสัยกิเลส อนุสัยกิเลสเป็นกิเลสที่ละเอียด เร้นประจำอยู่ในชั้นธสันดาน ไม่แสดงออกมาให้ปรากฏทางทวารใดทวารหนึ่ง ต่อเมื่อมีอารมณ์ต่าง ๆ มากกระทบอายตนะ ๖ แล้ว อนุสัยกิเลสก็จะแปรสภาพเป็นปรัญฐานกิเลส คือกิเลสที่ปรากฏขึ้นทางใจ เป็นความยินดีในร้ายต่ออารมณ์นั้น ถ้าปรัญฐานกิเลสนั้นมีกำลังมากขึ้น ก็จะแปรสภาพเป็นวิมตติกิเลส คือปรากฏขึ้นเป็นการกระทำทางกายและทางวาจาขึ้นมก แต่ปรัญฐานกิเลสและวิมตติกิเลสไม่เรียกว่าอนุสัยกิเลส กิเลสจึงแบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ (๑) วิมตติกิเลส เป็นกิเลสชั้นหยาบ ฟังไปด้วยศีล (๒) ปรัญฐานกิเลส เป็นกิเลสชั้นกลาง ฟังไปด้วยสมาธิ และ (๓) อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสชั้นละเอียด ฟังไปด้วยปัญญา

๑. กามราคานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ คือความยินดีคิดใจในกามคุณ ๔
๒. ภวราคานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ คือความยินดีคิดใจในอัตตภาพในรูปภพและ
อรูปภพ
๓. ปฏิฆานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ คือความไม่พอใจในอารมณ์ ๖
๔. มานานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ คือความโอ้อวดถือตน หรือความสำคัญว่าตัว
เป็นนั่น เป็นนี่
๕. ทิฏฐานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ คือความเห็นผิด
๖. วิจิกิจฉานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ คือความสงสัยในสิ่งที่ควรเชื่อ และ
๗. อวิชขานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ คือความไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง

ในพระอภิธรรม ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า กามราคานุสัย คือโลกเจตสิกในโลภมูลจิต ๔
ภวราคานุสัย ได้แก่โลกเจตสิก ในทิฏฐิวิปยุตจิต ๔ ปฏิฆานุสัย ได้แก่โทสเจตสิกในโทสมูลจิต ๒
มานานุสัย ได้แก่มานเจตสิกในทิฏฐิวิปยุตจิต ๔ ทิฏฐานุสัย ได้แก่ทิฏฐิเจตสิกในทิฏฐีสัมปยุตจิต ๔
วิจิกิจฉานุสัย ได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิกในวิจิกิจฉาสัมปยุตจิต และอวิชขานุสัย ได้แก่โมหเจตสิกในอกุศล-
จิต ๑๒

นัยที่ ๔ สังโยชน์

สังโยชน์ คือธรรมชาติที่ผูกสัตว์ไว้ให้ติดอยู่ในวิญญูทุกข์ เหมือนเชือกที่ผูกสัตว์ไว้ให้ติดอยู่กับหลักหรือดอ ทำให้ไม่ให้บรรลุถึงวิมุตติและนิพพาน สังโยชน์แบ่งประเภทได้เป็น ๑๐ ประเภท ดังนี้

๑. สักกายทิฏฐิสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความเห็นผิดอันเป็นเหตุให้ถือตัวถือตน
๒. วิจิกิจฉาสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความสงสัย อันเป็นเหตุให้ไม่มีความแน่ใจ
ในปฏิปทาเครื่องดำเนินของตน
๓. สัมพัทพรามาสสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความยึดถือในการปฏิบัติ ได้แก่ศีลและวัตร
อย่างผิด ๆ
๔. กามราคสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความกำหนัดคิดใจในกามคุณ ๕
๕. ปฏิฆสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความไม่พอใจหรือโทสะ
๖. รูปราคสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความกำหนัดคิดใจในรูปภพหรือรูปมาน
๗. อรูปราคสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความกำหนัดคิดใจในอรูปภพหรืออรูปมาน
๘. มานสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความโอ้อวดถือตัว หรือความสำคัญว่าตัวเป็นนั่น เป็นนี่
๘. อุตัจจสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความคิดพาลหรือความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และ
๑๐. อวิชขาสังโยชน์ สิ่งที่ผูกสัตว์ไว้คือความหลง ไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง

ในพระอภิธรรม ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า สักกายทิฏฐิสังโยชน์ ได้แก่ทิฏฐิเจตสิกในทิฏฐิ-
สัมปยุตจิต ๔ วิจิกิจฉาสังโยชน์ ได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิกในวิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑ สัมพัทพรามาสสังโยชน์
ได้แก่ทิฏฐิเจตสิกในทิฏฐีสัมปยุตจิต ๔ กามราคสังโยชน์ ได้แก่โลกเจตสิกในโลภมูลจิต ๔ ปฏิฆสัง-
โยชน์ ได้แก่โทสเจตสิกในโทสมูลจิต ๒ รูปราคสังโยชน์ ได้แก่โลกเจตสิกในทิฏฐิวิปยุตจิต ๔ อรูป-

ราคสังโยชน์ ได้แก่โลกเจตสิกในทิวฐีวิปยุตจิต ๔ มานสังโยชน์ ได้แก่มานเจตสิกในทิวฐีวิปยุตจิต ๔
อุทัจจสังโยชน์ ได้แก่อุทัจจเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒ และอวิชชาสังโยชน์ ได้แก่โมหเจตสิกในอกุศล-
จิต ๑๒

นัยที่ ๔ กิเลส

กิเลส คือธรรมชาติที่ทำให้เกิดความเศร้าหมองและร่าร้อน สัตว์ที่ยังมีจิตถูกกิเลสทำให้
เศร้าหมองและร่าร้อน ไม่อาจบรรลุถึงวิมุตติได้ กิเลสแบ่งเป็นประเภท ได้ ๑๐ ประเภท ดังนี้

- ๑. โลกกิเลส สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง คือความยินดีติดใจในโลกียารมณ์หรืออารมณ์ ๖
- ๒. โทสกิเลส สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง คือความโกรธหรือความไม่พอใจในอารมณ์ ๖
- ๓. โมหกิเลส สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง คือความหลงไม่รู้สภาพธรรมที่เป็นจริง
- ๔. มานกิเลส สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง คือความเย่อหยิ่งถือตัว หรือความสำคัญว่าตัวเป็นนั่น

เป็นนี่

- ๕. ทิวฐิกิเลส สิ่งที่ทำให้เกิดความเศร้าหมองคือความเห็นผิด
- ๖. วิจิกิจฉากิเลส สิ่งที่ทำให้เกิดความเศร้าหมอง คือความลังเลสงสัยในสิ่งที่ควรเชื่อ
- ๗. ถีนกิเลส สิ่งที่ทำให้เกิดความเศร้าหมอง คือความหดหู่ที่ถอยจากอารมณ์ ๖
- ๘. อุทัจจกิเลส สิ่งที่ทำให้เกิดความเศร้าหมอง คือความฟุ้งซ่านรำคาญ
- ๙. อหิริกกิเลส สิ่งที่ทำให้เกิดความเศร้าหมอง คือความไม่ละอายต่อบาปทุจริตทั้งหลาย
- ๑๐. อโนตปปกิเลส สิ่งที่ทำให้เกิดความเศร้าหมอง คือความไม่เกรงกลัวต่อบาปทุจริต-

ทั้งหลาย

ในพระอภิธรรมได้อธิบายเพิ่มเติมว่า โลกกิเลส ได้แก่โลกเจตสิกในโลภมูลจิต ๘ โทสกิเลส
ได้แก่โทสเจตสิกในโทสมูลจิต ๒ โมหกิเลส ได้แก่โมหเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒ มานกิเลส
ได้แก่มานเจตสิกในทิวฐีวิปยุตจิต ๔ ทิวฐิกิเลส ได้แก่ทิวฐิเจตสิกในทิวฐีสัมปยุตจิต ๔ วิจิกิจฉากิเลส
ได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิกในวิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ๑ ถีนกิเลส ได้แก่ถีนเจตสิกในอกุศลสังขารจิต ๔
อุทัจจกิเลส ได้แก่อุทัจจเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒ อหิริกกิเลส ได้แก่อหิริกเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒
และ อโนตปปกิเลส ได้แก่อโนตปเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒

นัยที่ ๑๐ ตัณหา

ตัณหา คือความกำหนัด ยินดีเพลิดเพลินในอารมณ์ ๖ คือความยินดีเพลิดเพลินใน รูป เสียง
กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ บุคคลที่กำหนัดยินดีเพลิดเพลินหรือติดใจอยากได้ในอารมณ์ ๖
อยู่ ไม่อาจบรรลุถึงวิมุตติได้ ในพุทธปรัชญาได้จัดประเภทของตัณหาไว้โดยนัยต่าง ๆ เช่น ตัณหา ๓
ประเภทก็มี ตัณหา ๖ ประเภทก็มี ตัณหา ๑๔ ประเภทก็มี ตัณหา ๓๖ ประเภทก็มี ตัณหา ๑๐๘ ประ-
เภทก็มี ตัณหาที่แบ่งเป็น ๓ ประเภทนั้น ดังนี้

- ๑. กามตัณหา ความกำหนัดหรือความยินดีเพลิดเพลินในกาม หรือความกำหนัดยินดีด้วย
ตัณหาที่เหลือจากตัณหาที่เป็นภวทิวฐิและอุจเจตทิวฐิ

๒. ภาวตัณหา ความกำหนัดหรือความยินดีเพลิดเพลนที่ประกอบด้วยภวัญญี หรือความกำหนัดในรูปธาตุและอรุธาตุ

๓. วิภาวตัณหา ความกำหนัดหรือความยินดีเพลิดเพลนที่ประกอบด้วยจุลเจตทัณญี*

นัยที่ ๑๑ มาร

มาร คือธรรมชาติที่ฆ่า หรือกีดกันบุคคลเสียจากความดีต่าง ๆ มี ๕ ประการ คือ

๑. ชันธมาร สิ่งที่ฆ่าหรือกีดกันบุคคลจากความดี คือ ชันธ ๕ เพราะชันธ ๕ บางทีก็ทำ ความลำบากให้ หรือเป็นเหตุแห่งความเบื่อหน่าย จนถึงฆ่าตัวตายก็มี

๒. กิเลสมาร สิ่งที่ฆ่าหรือกีดกันบุคคลเสียจากความดี คือกิเลส เพราะเมื่อตกอยู่ในอำนาจของกิเลสแล้วยอมทำใหวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

๓. อภิสังขมาร สิ่งที่ฆ่าหรือกีดกันบุคคลจากความดีคือกรรมฝ่ายอกุศล เพราะอภิสังขาร หรือกรรมฝ่ายอกุศลยอมทำให้บุคคลเป็นผู้พurul

๔. มัจจุมาร สิ่งที่ฆ่าหรือกีดกันบุคคลจากความดี คือมรณะ เพราะบางครั้งบุคคลทำประโยชน์อยู่หรือบำเพ็ญเพียรปฏิบัติธรรมอยู่ ถ้าปฏิบัติธรรมต่อไปก็อาจบรรลุธรรมวิเศษได้ แต่ความตาย มาตัดรอนเสียก่อน และ

๕. เทวปุตตมาร ผู้ฆ่าหรือกีดกันบุคคลจากความดีคือเทวดาหรือผู้มีศักดิ์ใหญ่บางคน เพราะ เทวดาหรือผู้มีศักดิ์ใหญ่บางคนเป็นอุปสรรคกีดขวางต่อการทำความดีได้

ฯลฯ

นอกจากนัยที่กล่าวมาแล้ว ยังมีนัยอื่น ๆ อีกมากที่มีอยู่ดาษดื่นในพระไตรปิฎก บางแห่งก็ จัดเป็นหมวดธรรมอย่างเดียวกัน เช่น อาสวะ อนุสัย สังโยชน์ และตัณหา เป็นต้นตามที่กล่าวมาแล้ว แต่บางแห่งไม่จัดเข้าเป็นหมวดธรรมอย่างเดียวกัน แต่เป็นการแสดงแบบรวมหัวข้อธรรมต่างประเภท เข้าด้วยกัน เช่น ในภพพสูตร ฉักกนิบาต อังคุตตรนิกาย แสดงไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ แม้พึงสัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจบรรลุธรรมวิเศษได้ ธรรม ๖ ประการเป็นไฉน คือ ความเป็นผู้มีธรรมเป็นเครื่องกั้นคือกรรม ... กิเลส... วิชา... ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ความเป็นผู้ไม่มีฉันทะ และความเป็นผู้มีปัญญาทรม"^๑

ดังนั้น เหตุปัจจัยที่เป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้บรรลุธรรมคือวิมุตติที่เป็นจุดหมายสูงสุดใน พุทธปรัชญานั้น คืออกุศลธรรม และอกุศลธรรมนี้อาจนำไปกล่าวอีกย้ายโดยนัยต่าง ๆ เช่น อาสวะ โสมะ โยคะ คันถะ อุปาทาน นีวรณ์ อนุสัย สังโยชน์ และกิเลส เป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว ทั้งหมดนี้ชื่อว่า เป็นอกุศลธรรม และเป็นธรรมชาติที่ก้างกันไม่ให้บุคคลบรรลุความดีอันเป็นจุดหมายชั้นต่าง ๆ จนถึงขั้นสูงสุดคือวิมุตติและนิพพาน

อนึ่ง อกุศลธรรมที่แสดงไว้แต่ละนัย เช่นนัยของอาสวะ ๔ อุปาทาน ๔ หรือสังโยชน์ ๑๐ เป็นต้นในพุทธปรัชญานั้น ยังมีรายละเอียดอื่น ๆ ของแต่ละหัวข้อบ่งไว้อย่างชัดเจนแน่นอน เช่น กามาสวะในอาสวะ ๔ นั้น พุทธปรัชญาได้บ่งว่า อาสวะหรือสิ่งที่หมักดองจิตที่เรียกว่ากามนั้น คือ

* ดูเพิ่มเติม ตัณหา ๓ หน้า ๒๔๑
๑ อัง. ฉักก. ๒๒/๓๕๗/๔๔๔

กามคุณารมณ์ ๖ อันได้แก่ความปรารถนาพอใจรักใคร่ในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในโผฏฐัพพะ และในธรรมารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ที่เป็นที่ตั้งแห่งอกุศลธรรมคือ กามาสนะนี้ ยังแบ่งเป็นรูปชนิดต่าง ๆ เสียงชนิดต่าง ๆ กลิ่นชนิดต่าง ๆ รสชนิดต่าง ๆ โผฏฐัพพะชนิดต่าง ๆ และธรรมารมณ์ชนิดต่าง ๆ รูปแต่ละรูป หรือเสียงแต่ละเสียง... ยังต่างกันโดยนัยที่เป็นที่ตั้งแห่งราคะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง เป็นต้น ในอาสนะข้ออื่น ๆ หรืออกุศลธรรมนัยอื่น ๆ แต่ละหัวข้อ มีคำอธิบายแสดงรายละเอียดครบถ้วนอย่างชัดเจน

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม อกุศลธรรมเหล่านี้ แม้ถึงแสดงไว้เป็นอเนกนัย แต่ละนัยประกอบด้วยหัวข้อธรรมต่าง ๆ และแต่ละหัวข้อธรรมยังมีข้อธรรมปลีกย่อยต่างๆ มากมายเพียงใดก็ตาม ในบา. จูต. ก็แสดงไว้อย่างสั้น ๆ เป็นการแสดงหรือวิเคราะห์ให้เห็นถึงเหตุปัจจัยที่เป็นต้นเค้าของอกุศลธรรมทั้งหมด เช่น ในสังคีตสูตร^๑ ได้แสดงถึงอกุศลมูลคือเหตุปัจจัยที่เป็นรากเง้าของอกุศลธรรมทั้งหลายว่ามีอยู่ ๓ ประการ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ และในวิชาสูตร^๒ ได้แสดงว่า อวิชาเป็นหัวหน้า เป็นใหญ่แห่งอกุศลธรรมทั้งหมด

ข. ความเกี่ยวข้องกันระหว่างอกุศลธรรมกับกายและจิต

ประเด็นที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ควรทำความเข้าใจ คือ อกุศลธรรมเข้าไปเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับกายและจิตอย่างไร และกายและจิตที่ประกอบด้วยอกุศลธรรมนั้นมีบทบาทอย่างไรในแง่ที่เป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้บรรลุถึงจุดหมายปลายทางคือวิมุตติ ในที่นี้ จะกล่าวถึงเฉพาะแง่ของอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นกับกายและจิตอันเป็นเหตุไม่ให้เกิดถึงจุดหมายปลายทางคือวิมุตติและนิพพานเท่านั้น

ในพุทธปรัชญา มีสูตรต่าง ๆ จำนวนมากที่อาจนำมาใช้เป็นคำตอบปัญหาแ่งดังกล่าวนี้ได้ได้อย่างชัดเจน ดังนั้น ต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะนำข้อความที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกมาใช้เป็นคำตอบของหัวข้อนี้ทั้งหมด ดังต่อไปนี้

กายและจิตกับอกุศลธรรมคืออวิชา

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เจือนต้นแห่งอวิชาย่อมไม่ปรากฏในกาลก่อนแต่เมื่อ อวิชาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี เหตุนั้น เราจึงกล่าวข้อนี้อย่างนี้ว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชามีเหตุนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวอวิชาว่ามีอาหาร... อวิชามีนิวรรณ์ ๕ เป็นอาหาร... นิวรรณ์ ๕ มีทจฺจิต ๓ เป็นอาหาร... ทจฺจิต ๓ มีการไม่สำรวมอินทรีย์เป็นอาหาร... การไม่สำรวมอินทรีย์มีความไม่มีสติสัมปชัญญะเป็นอาหาร... ความไม่มีสติสัมปชัญญะ มีการกระทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคายเป็นอาหาร... การกระทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย มีความไม่มีศรัทธาเป็นอาหาร... ความไม่มีศรัทธา มีการไม่ฟังสัทธรรมเป็นอาหาร... การไม่ฟังสัทธรรม มีการไม่คบสัตบุรุษเป็นอาหาร ... ดูกรภิกษุทั้งหลาย การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมยังการไม่ฟังสัทธรรมให้บริบูรณ์ การไม่ฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมยังความไม่มีศรัทธาให้บริบูรณ์ ความไม่มีศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมยังการกระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายให้บริบูรณ์ การ-

๑ อัง. ทสก. ๒๔/๖๑/๑๒๑

๒ ขุ. จุฬ. ๓๐/๑๗๐/๗๘

ทำไว้ในใจโดยไม่แยกคายที่บริบูรณ์ ย่อมยังความไม่มีสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์ ความไม่มีสติ-
สัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมยังการไม่สำรวมอินทริยให้บริบูรณ์ การไม่สำรวมอินทริยที่บริบูรณ์ ย่อม
ยังทุจริต ๓ ให้บริบูรณ์ ทุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมยังนิวรณ์ ๕ ให้บริบูรณ์ นิวรณ์ ๕ ที่บริบูรณ์
ย่อมยังอวิชชาให้บริบูรณ์ อวิชชาคืออาหารอย่างนี้และบริบูรณ์อย่างนี้"^๑

กายและจิตกับอกุศลธรรมคือตัณหา

"ชื่อว่าตัณหา เพราะอรรถว่ากว้างขวาง ... แผ่ซ่านไป... ครอบงำ... นำไปผิด...
มีผลเป็นพิษ...แผ่ซ่านไปในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สกฺขล คณะ ลาก ยศ สรรเสริญ
สุข เสนาสนะ ... กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ฯลฯ"^๒

"... เมื่อบุคคลไม่รู้ไม่เห็นจักขุตามความเป็นจริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็นรูปตามความเป็น
จริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็นจักขุวิญญาณตามความเป็นจริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็นจักขุสัมผัสตามความเป็นจริง
เมื่อไม่รู้ไม่เห็นความเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มีไข่มุกไข่มุกไข่มุกก็ตาม ที่เกิดขึ้น
เพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัยตามความเป็นจริง ย่อมกำหนดในจักขุ กำหนดในรูป กำหนดในจักขุ-
วิญญาณ กำหนดในจักขุสัมผัส กำหนดในความเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มีไข่มุก
ไข่มุกไข่มุกก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัย เมื่อบุคคลกำหนดนึกแล้ว ประกอบพร้อม
แล้ว ลุ่มหลง เล็งเห็นคุณอยู่ ย่อมมีอุปาทานชั้น ๕ ถึงความพอกพูนต่อไป และเขาจะมีตัณหา
ที่นำไปสู่ภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความยินดีอันมีความเพลิดเพลินในอารมณ์
นั้น ๆ เจริญทั่ว มีความกระวนกระวายแม้ทางกาย แม้ทางใจ เจริญทั่ว จะมีความเดือดร้อน
แม้ทางกาย แม้ทางใจ เจริญทั่ว จะมีความเร่าร้อนแม้ทางกาย แม้ทางใจ เจริญทั่ว เขาย่อม
เสวยทุกข์ทางกายบ้าง ทางใจบ้าง... บุคคลเมื่อไม่รู้ไม่เห็นโสตะ... ชานะ... ชิวหา...
กาย... มโน ฯลฯ"^๓

"... อะไรเป็นความเกิดแห่งรูป อะไรเป็นความเกิดแห่งเวทนา ... สัญญา...
สังขาร... วิญญาณ... บุคคลในโลกนี้ ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพรา่ถึง ย่อมดื่มด่ำซึ่งอะไร
บุคคลในโลกนี้ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพรา่ถึง ย่อมดื่มด่ำซึ่งรูป ความยินดีก็เกิดขึ้น ความยินดีใน
รูป นั้นเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานของบุคคลนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึง
มีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ความ
เกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้น ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ บุคคลย่อมเพลิดเพลิน ย่อมพรา่ถึง
ย่อมดื่มด่ำซึ่งเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ความยินดีย่อมเกิดขึ้น ความยินดีใน
วิญญาณ นั้นเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานของบุคคลนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะมีภพเป็น
ปัจจัย จึงมีชาติ เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และ
อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้น ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้... "^๔

๑ อัง. ทสก. ๒๔/๖๑/๑๒๑

๒ ข. จุฬ. ๓๐/๑๗๐/๗๘

๓ ม. อุ. ๑๔/๘๒๖/๔๔๘

๔ สัง. ข. ๑๗/๒๗-๒๘/๑๕

"... ถ้าบุคคลคิดถึงรูป ย่อมหมกมุ่นรูปนั้น หมกมุ่นรูปใด ย่อมถึงการนับรูปนั้น ถ้า
ครุ่นคิดถึงเวทนา... ถ้าครุ่นคิดถึงสัญญา... ถ้าครุ่นคิดถึงสังขาร... ถ้าครุ่นคิดถึงวิญญาณ
ย่อมหมกมุ่นวิญญาณนั้น หมกมุ่นวิญญาณใด ย่อมถึงการนับวิญญาณนั้น..."^๑

"คฤหบดี รูปทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ อันน้ำปราดนา น้ำใคร่ น้ำพอใจ นำ
รัก ชกให้ใคร่ ขวนให้กำหนด หากว่าภิกษุเพลิดเพลिन หมกมุ่น พัวพันรูปนั้นอยู่ วิญญาณอันอาศัย
ซึ่งตมทานนั้นก็ย่อมมี ภิกษุผู้มีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน เสียทั้งหลาย... กลียทั้งหลาย...
รสทั้งหลาย... โผฏฐัพพะทั้งหลาย... ธรรมารมณทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยใจ อันน้ำ
ปราดนา น้ำใคร่ น้ำพอใจ นำรัก ชกให้ใคร่ ขวนให้กำหนด หากว่าภิกษุเพลิดเพลिन หมกมุ่น
พัวพันธรรมารมณนั้น วิญญาณอันอาศัยตมทานนั้นก็ย่อมมี ภิกษุผู้มีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน..."^๒

กายและจิตก็บอกศลธรรมคืออุปาทาน

"... เมื่ออะไรหนอมืออยู่ เพราะถือมันอะไร เพราะยึดมันอะไร ทัศนิจจึงเกิดขึ้นอย่าง
นี้ว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา... ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปแลมีอยู่
เพราะถือมันในรูป เพราะยึดมันในรูป ทัศนิจจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่น
ตัวตนของเรา เมื่อเวทนามืออยู่... เมื่อสัญญามืออยู่... เมื่อสังขารมีอยู่... เมื่อวิญญาณมีอยู่
เพราะถือมันในวิญญาณ เพราะยึดมันในวิญญาณ ทัศนิจจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า นั่นของเรา นั่นเป็น
เรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ... ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออะไรหนอมืออยู่ เพราะถือมันอะไร เพราะ
ยึดมันอะไร ทัศนิจจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ตนกัอันนั้น โลกก็อันนั้น เราละโลกไปแล้ว จักเป็นผู้
เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง มีความไม่เปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา... ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปแลมี
อยู่ เพราะถือมันในรูป เพราะยึดมันในรูป ทัศนิจจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ตนกัอันนั้น โลกก็อันนั้น
เรานั้นละโลกไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง... เมื่อเวทนามืออยู่... เมื่อสัญญามืออยู่
... เมื่อสังขารมีอยู่... เมื่อวิญญาณมีอยู่ เพราะถือมันในวิญญาณ ยึดมันในวิญญาณ ทัศนิจจึง
เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ตนกัอันนั้น โลกก็อันนั้น เรานั้นละโลกไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง
... ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่ออะไรหนอมืออยู่ เพราะอาศัยอะไร เพราะยึดมันอะไร จึงเกิด
ทัศนิจอย่างนี้ว่า เราไม่พึงมี และบริวารของเราไม่พึงมี เราจักไม่มีและบริวารของเราจัก
ไม่มีดังนี้... ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปมีอยู่ เพราะถือมันในรูป เพราะยึดมันในรูป จึงเกิด
ทัศนิจอย่างนี้ว่า เราไม่พึงมี และบริวารของเราไม่พึงมี เราจักไม่มีและบริวารของเราจักไม่มี
... เมื่อเวทนามืออยู่... เมื่อสังขารมีอยู่... เมื่อวิญญาณมีอยู่ เพราะถือมันในวิญญาณ เพราะ
ยึดมันในวิญญาณ จึงเกิดทัศนิจอย่างนี้ว่า เราไม่พึงมี และบริวารของเราไม่พึงมี เราจักไม่มีและ
บริวารของเราจักไม่มี... เพราะยึดมันถือมันในรูปว่ารูปมีอยู่... เพราะยึดมันถือมันในเวทนา
ว่าเวทนามืออยู่... เพราะยึดมันถือมัน ในสัญญาว่าสัญญามืออยู่... เพราะยึดมันถือมันในสังขารว่า
สังขารมีอยู่... เพราะยึดมันถือมันในวิญญาณว่าวิญญาณมีอยู่ จึงเกิดทัศนิจอย่างนี้ว่า ทานไม่มีผล-

๑ สัง. ข. ๑๗/๗๗/๓๔

๒ สัง. สพา. ๑๘/๑๘๑/๑๓๔ (และสูตรที่มีเนื้อความใกล้เคียงกัน) ๑๘/๑๖๗/๑๑๖, ๑๘๘/๑๔๐,
๒๑๗/๔๕, ๒๑๘/๑๕๖ ขุ. เถร. ๒๖/๒๖๔/๒๘๑ ขุ. มหา. ๒๔/๓๑/๒๕ ๗๗

การบูชาไม่มีผล การเช่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมดีและกรรมชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี ปิตาไม่มี สัตว์โอปปาติกะไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ดำเนินชอบปฏิบัติชอบกระทำโลกนี้และโลกหน้าให้แจ่มด้วยปัญญาอันยิ่ง สอนให้บุคคลอื่นรู้แจ้งไม่มีในโลก คนเรานี่ เป็นแต่ประมุข มหาบุตรทั้ง ๔ เมื่อใดทำกาลกิริยา เมื่อนั้น ธาตุดินก็ไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำก็ไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟก็ไปตามธาตุไฟ ธาตุลมก็เป็นไปตามธาตุลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมเลื่อนลอยไปตามอากาศ บุรุษ ๔ คนรวมเป็น ๕ ทั้งเกี่ยวจะหามเขาไป รอยเท้าปรากฏอยู่เพียงแค่ว่าข้า ต่อมากลายเป็นกระดูกสีเทา สีนกพิราบ การเช่นสรวงมีขึ้นได้เป็นที่สุด ทานนั้นคนเขลาบัญญัติไว้ คำของคนบางพวกที่พูดว่ามีผล ล้วนเป็นคำเปล่า คำเท็จ คำเพ้อ เพราะกายสลาย ทั้งพาลชนและบัณฑิตชนย่อมสูญ พินาศสิ้น หลังจากตายย่อมไม่มี... "๑

"...ปุณฺณ ผู้ไม่ได้สดับแล้วในโลกนี้ ... ย่อมตามเห็นรูปโดยความเป็นตน ย่อมตามเห็นตนมีรูป ย่อมตามเห็นรูปในตน ย่อมตามเห็นเวทนาโดยความเป็นตน... ย่อมตามเห็นสัญญาโดยความเป็นตน... ย่อมตามเห็นสังขารโดยความเป็นตน... ย่อมตามเห็นวิญญาณโดยความเป็นตน ย่อมตามเห็นตนมีวิญญาณ ย่อมตามเห็นวิญญาณในตน ย่อมเห็นตนในวิญญาณ การตามเห็นด้วยประการดังนี้แล เป็นอันผู้นั้นยึดมั่นถือมั่นว่าเราเป็น เมื่อผู้นั้นยึดมั่นถือมั่นว่าเราเป็น ในกาลนั้น อินทรีย์ ๕ คือจักขุอินทรีย์ โสณินทรีย์ ขานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ ย่อมหยั่งลง... เมื่อมนะมีอยู่ ธรรมทั้งหลายมีอยู่ อวิชชามีอยู่ ... เมื่อปุณฺณผู้ไม่ได้สดับแล้ว อันความเสวยอารมณ์ซึ่งเกิดจากอวิชชาสัมผัสถูกต้องแล้ว เขาย่อมมีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็นดังนี้บ้าง นี้เป็นเราดังนี้บ้าง เราจักเป็นดังนี้บ้าง จักมีรูปดังนี้บ้าง จักไม่มีรูปดังนี้บ้าง จักมีสัญญาดังนี้บ้าง จักไม่มีสัญญาดังนี้บ้าง จักมีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หามิได้ดังนี้บ้าง... "๒

กายและจิตกับอกุศลธรรมคือมานะ

"มานะ ๑ อย่าง คือความพัวพันแห่งจิต มานะ ๒ อย่าง คือ (๑) มานะในความยกตน และ (๒) มานะในความข่มผู้อื่น มานะ ๓ อย่าง คือ (๑) มานะว่าเราดีกว่าเขา (๒) มานะว่าเราเสมอเขา และ (๓) มานะว่าเราเลวกว่าเขา มานะ ๔ อย่าง คือ (๑) มานะเกิดเพราะลาภ (๒) มานะเกิดเพราะยศ (๓) มานะเกิดเพราะสรรเสริญ และ (๔) มานะเกิดเพราะสุข มานะ ๕ อย่าง คือ (๑) บุคคลเกิดมานะว่าเราได้รูปที่พอใจ (๒) บุคคลเกิดมานะว่าเราได้เสียงที่พอใจ (๓) บุคคลเกิดมานะว่าเราได้กลิ่นที่พอใจ (๔) บุคคลเกิดมานะว่าเราได้รสที่พอใจ และ (๕) บุคคลเกิดมานะว่าเราได้โผฏฐัพพะที่พอใจ มานะ ๖ อย่าง คือ (๑) บุคคลให้มานะเกิดเพราะถึงพร้อมแห่งจักขุ (๒) บุคคลให้มานะเกิดเพราะถึงพร้อมด้วยหู (๓) บุคคลให้มานะเกิดเพราะถึงพร้อมด้วยจมูก (๔) บุคคลให้มานะเกิดเพราะถึงพร้อมด้วยลิ้น (๕) บุคคลให้มานะเกิดเพราะถึงพร้อมด้วยกาย และ (๖) บุคคลให้มานะเกิดเพราะความถึงพร้อมด้วยใจ มานะ ๗ คือ (๑) ความถือตัว (๒) ความดูหมิ่น (๓) ความถือตัวและความดูหมิ่น (๔) ความถือตัวสูง (๕) ความถือตัวต่ำ (๖) ความถือตัวว่าเรามิ่งมี และ (๗)

๑ สัง. ข. ๑๗/๔๑๔/๒๓๐ และดู สัง. สฬา. ๑๕/๑๕๔/๑๑๐

๒ สัง. ข. ๑๗/๔๔/๕๐

ความถือตัวผิด มานะ ๔ คือ (๑) บุคคลให้มานะเกิดเพราะลาภ (๒) ... เพราะความ
 เสื่อมลาภ (๓)... เพราะยศ (๔) ... เพราะความเสื่อมยศ (๕)... เพราะสรรเสริญ
 (๖)... เพราะนิินทา (๗)... เพราะสุข และ (๘) บุคคลให้มานะเกิดเพราะทุกข"^๑

กายและจิตกับอกุศลธรรมคือทิฏฐิ

"... ทิฏฐิ คือความลบล้างด้วยความถือผิดซึ่งรูปว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็น
 ตัวตนของเรา ทิฏฐิคือความลบล้างด้วยการถือผิดซึ่งเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ
 ว่านั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิฏฐิคือความลบล้างด้วยความถือผิดซึ่งตาว่า
 นั่นเป็นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิฏฐิคือความลบล้างด้วยการถือผิดซึ่งหู...
 จมูก... ลิ้น... กาย... ใจว่านั่นเป็นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา (ข้อความ
 ต่อจากนี้ เป็นการกล่าวทีละอย่าง ๆ ด้วยข้อความเดียวกัน คืออายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖
 สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ และกสิณ ๑๐
 เป็นต้น)"^๒

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณผู้มีได้สดับ จะพึงเบื่อหน่ายบ้าง คลายกำหนดบ้าง หลุดพ้นบ้าง
 ในร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร เพราะว่าความเจริญ
 กิติ ความเสื่อมกิติ การเกิดกิติ การตายกิติ ของร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้
 ปรากฏ ปุณฺณผู้มีได้สดับจึงเบื่อหน่ายบ้าง คลายกำหนดบ้าง หลุดพ้นบ้างในร่างกายนั้น แต่
 ตถาคตเรียกร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูปนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง ปุณฺณผู้มี
 ได้สดับ ไม่อาจเบื่อหน่าย คลายกำหนด หลุดพ้นในจิตได้เลย ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร เพราะ
 ว่าจิตเป็นต้นนั้น อันปุณฺณผู้มีได้สดับ รวบรวมถือไว้ด้วยตัณหา ยึดถือด้วยทิฏฐิว่า นั่นของเรา นั่น
 เป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเราดังนี้ตลอดกาลยาวนาน ฉะนั้น ปุณฺณผู้มีได้สดับ จึงไม่อาจเบื่อ
 หน่าย คลายกำหนด หลุดพ้นในจิตเป็นต้นนั้นเลย"^๓

กายและจิตกับอกุศลธรรมคือนิวรณ์ ๕

"... ถ้าละนิวรณ์ ๕ ไม่ได้ ฌานก็หาเกิดไม่ นิวรณ์ ๕ เป็นตัวทำอันตรายแก่ฌานยิ่ง
 กว่าอกุศลธรรมอื่น ๆ จิตที่ถูกกามฉันท์ประโลมในอารมณ์ต่าง ๆ ย่อมไม่ตั้งมั่นในเอกัคคตารมณ์
 อนึ่งจิตที่ถูกกามฉันท์ครอบงำ ย่อมไม่ดำเนินไปสู่ทางที่จะละกามธาตุ จิตที่ถูกพยาบาทกระทบ-
 กระทั่งในอารมณ์ ย่อมเป็นไปอย่างสะดุด จิตที่ถูกถีนมิทธะครอบงำ ย่อมเป็นจิตที่ไม่ควรแก่งาน
 จิตมีอุทธัจจะจะเป็นเบื้องหน้า ย่อมเป็นจิตสงบไม่ลง คิดพล่านไป จิตที่ถูกวิกิจจฉาขัดขวางแล้ว
 ย่อมไม่ขึ้นสู่ทางอันจะยังการบรรลุฌานให้สำเร็จ..."^๔

๑ ชุ. มหา. ๒๕/๘๒๔/๔๖๕

๒ ชุ. ปฎิ. ๓๑/๒๕๕/๑๓๗

๓ สัง. นิ. ๑๖/๑๓๐/๑๐๕

๔ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๑๕๔

กายและจิตกับอกุศลธรรมคืออสังวาร

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิเลสสังวารย่อมมีอย่างไร รูปทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ อันน่าใคร่น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ขวนให้กำหนดมีอยู่ ภิกษุยินดี กล่าวสรรเสริญ พัวพันรูปนั้น ข้อข้อนั้น ภิกษุพึงทราบว่าเป็นเราเสื่อมจากอกุศลธรรม รสทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยลิ้น... กลิ่นทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยจมูก... เสียงทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยหู... โผฏฐัพพะทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยกาย... ธรรมารมณทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยใจ อันน่าใคร่น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ขวนให้กำหนด มีอยู่ ถ้าภิกษุยินดี กล่าวสรรเสริญ พัวพันรูปนั้น ข้อนั้นภิกษุพึงทราบว่าเป็นเราเสื่อมจากอกุศลธรรม"^๑

"ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุไม่สำรวมจักขุทรียอยู่ จิตย่อมแส้ไปในรูปทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ เมื่อภิกษุมีจิตแส้ไปแล้ว ปราโมทย์ย่อมไม่มี เมื่อปราโมทย์ไม่มี ปิติก็ไม่มี เมื่อปิติไม่มี บัณฑิตก็ไม่มี ภิกษุนั้นก็อยู่ลำบาก จิตของภิกษุผู้มีความลำบาก ย่อมไม่ตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ธรรมทั้งหลายก็ไม่ปรากฏ เพราะธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นก็ถึงการนับว่าอยู่ด้วยความประมาท ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุไม่สำรวมโสตินทรียอยู่... เมื่อภิกษุไม่สำรวมขานินทรียอยู่... เมื่อภิกษุไม่สำรวมชิวหินทรียอยู่... เมื่อภิกษุไม่สำรวมกายินทรียอยู่... เมื่อภิกษุไม่สำรวมมโนทรียอยู่ จิตย่อมแส้ไปในธรรมารมณทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยใจ เมื่อจิตของภิกษุแส้ไปแล้ว ปราโมทย์ก็ไม่มี เมื่อปราโมทย์ไม่มี ปิติก็ไม่มี เมื่อปิติไม่มี บัณฑิตก็ไม่มี เมื่อบัณฑิตไม่มี ภิกษุนั้นก็อยู่อย่างลำบาก จิตของภิกษุผู้มีความลำบาก ย่อมไม่ตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ธรรมทั้งหลายก็ไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นก็ถึงการนับว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท"^๒

กายและจิตกับอกุศลธรรมคือกาม

"ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีใจชุ่มด้วยกามอย่างไร ภิกษุในศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมหม่อมใจไปในรูปอันน่ารัก ย่อมคิดขัดเคืองในรูปอันไม่น่ารัก เป็นผู้ไม่ตั้งกายคตาสติไว้... ย่อมไม่รู้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้วแก่เธอตามความเป็นจริง ภิกษุในศาสนานี้ ได้ยินเสียงด้วยหูแล้ว... ได้กลิ่นด้วยจมูกแล้ว... รุรสด้วยลิ้นแล้ว... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว... รู้แจ้งธรรมารมณด้วยใจแล้ว ย่อมหม่อมใจไปในธรรมารมณอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในธรรมารมณอันไม่น่ารัก ไม่เป็นผู้ตั้งกายคตาสติไว้... ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือซึ่งอกุศลธรรมอันสามารถเกิดขึ้นแล้วแก่เธอตามความเป็นจริง ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ภิกษุนี้เรียกว่ามีใจชุ่มแล้วในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณอันพึงรู้แจ้งด้วยตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ถึงแม้ว่ามารเข้าไปหาภิกษุนั้น ผู้มีปกคืออยู่อย่างนั้นทางจักขุ มารย่อมได้ช่อง ได้เหตุ ฯลฯ ถ้าแม้ว่ามารเข้าไปหาภิกษุนั้น ผู้มีปกคืออยู่อย่างนั้นทางใจ มารย่อมได้ช่อง ได้เหตุ ฯลฯ ดูกรอาวุโสทั้งหลาย เรือนไม้อ้อก็ดี เรือนหญ้าก็ดี ที่แห่งเกราะ เขาทำไว้ภายนอก-

๑ สัง. สฬา. ๑๘/๑๔๕/๘๗

๒ สัง. สฬา. ๑๘/๓๒๘-๓๓๐/๒๓๖

กาลฝน ถ้าแม่บุรุษซึ่งเข้าไปใกล้เรือนไม้หรือเรือนหญ้าในทิศบุรพทิศด้วยคบทัญจันไฟติดหัวแล้ว พิงได้ช่องได้เหตุ... ฉันทุ... ดูกรอาวโสทั้งหลาย ถ้าแม่ว่ามารเข้าไปหาภิกษุนั้น ผู้มีปกติอยู่อย่างนั้น ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ มารพิงได้ช่อง ได้เหตุ ฉันทุ... ดูกรอาวโสทั้งหลาย ก็รูปครอบงำภิกษุผู้มีปกติอยู่อย่างนั้น ภิกษุไม่ครอบงำรูป เสียงครอบงำภิกษุ ภิกษุไม่ครอบงำเสียง... ธรรมารมณ์ครอบงำภิกษุ ภิกษุไม่ครอบงำธรรมารมณ์ ภิกษุนี้เรียกว่าเป็นผู้ถูก รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ครอบงำ ไม่ครอบงำ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาป เป็นอกุศล มีความเศร้าหมองให้เกิดในภพใหม่... ดูกรอาวโสทั้งหลาย ภิกษุผู้มีใจชุ่มแล้วด้วยกามอย่างนี้แล"^๑

กายและจิตกับอกุศลธรรมคือโทสะ

"บุคคลผู้มีจิตเหมือนแผลเก่า... คือเป็นผู้โกรธ เป็นผู้มักมากไปด้วยความแค้นใจ เมื่อถูกเขาว่ำกล่าวเล็กน้อนก็ของใจ โกรธเคือง พยาบาท ซึ่งเคียด ทำความโกรธ ทำความชดเคืองและโทมนัสให้ปรากฏ..."^๒

"ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ยังโกรธ แค้นใจ ชดเคือง และทำความไม่ยินดีให้ปรากฏว่า เขาย่อมไม่ได้สกุล ไม่ได้คณะ ไม่ได้อาวาส ไม่ได้ลาภ ไม่ได้ยศ ไม่ได้สรรเสริญ ไม่ได้สุข ไม่ได้จิ๋ว ไม่ได้บิณฑบาต ไม่ได้เสนาสนะ ไม่ได้ศิลาบัจฉัยเภสัช ไม่ได้บริวาร ไม่ได้บุคคลเป็นศิลาบัจฉัย เราเป็นผู้มีชื่อเสียงไม่ปรากฏ บุคคลย่อมโกรธเพราะไม่ได้ลาภอย่างนี้... บุคคลศึกษาเพราะอยากได้ลาภ โกรธเพราะไม่ได้ลาภ เป็นผู้พิโรธและติดใจในรสเพราะศัลหา... ความบองร้าย ความมุงร้าย ความขุ่นเคือง ความชัง ความเป็นผู้ประทุษร้าย ความไม่ชุ่มชื้นแห่งจิต เรียกว่าพิโรธ..."^๓

"ความไม่พอใจแห่งจิต เรียกว่าความโกรธ ความโกรธ... มีทั้งโกรธมากโกรธน้อย ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้จิตขุ่นมัวในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงให้มีหน้าเงาหน้าอ ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้หน้าเงาหน้าอในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงทำให้คางสั้น ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้คางสั้นในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงทำให้เปล่งผรุสวาจา ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้เปล่งผรุสวาจาในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงทำให้เหลือวดูทิศต่าง ๆ ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้เหลือวดูทิศต่าง ๆ ในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงทำให้จับท่อนไม้และศาสตรา ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้จับท่อนไม้และศาสตราในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงทำให้เงือกท่อนไม้และศาสตรา ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้เงือกท่อนไม้และศาสตราในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงทำให้ตีฟัน ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้ตีฟันในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงทำให้ฉีกขาดเป็นแผล ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้ฉีกขาดเป็นแผลในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงทำให้หัก... ให้แหลก... ให้อภัยระน้อย-

๑ สัง. สฬา. ๑๘/๓๒๔๑๓๓๐/๒๓๖

๒ อัง. ติก. ๒๐/๓๖๔/๒๓๖

๓ ขุ. มหา. ๒๘/๔๑๐-๔๑๑/๒๕๓

ใหญ่เคลื่อนที่... ให้ชีวิตดับ... เมื่อใดความโกรธทำให้ฆ่าคนอื่นแล้วฆ่าตน เมื่อนั้น ความโกรธถึงความเป็นความโกรธแรงยิ่ง ถึงความเป็นความโกรธมากยิ่งขึ้น... "๑

"... ความทะเลาะ ความวิวาท ความรำพัน ความโศก ความตระหนี่... มีมาแต่สิ่งที่รัก วัตถุเป็นที่รัก ๒ อย่าง คือ (๑) สัตว์ และ (๒) สังขาร สัตว์เป็นที่รักคือ บิดา มารดา น้องชาย น้องหญิง บุตรีธิดา ญาติมิตร ฯลฯ สังขารเป็นที่รัก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ชอบใจ ชนทั้งหลาย หากแม้มีความระแวงในการแย่งชิงวัตถุอันเป็นที่รัก ย่อมทะเลาะกัน ย่อมวิวาทกัน คือเมื่อวัตถุอันเป็นที่รักกำลังถูกแย่งชิงไปก็ตี ถูกแย่งชิงไปแล้วก็ตี พวกเขา่อมทะเลาะกัน ย่อมวิวาทกัน หากแม้ผู้มีความระแวงในความแปรปรวนแห่งวัตถุอันเป็นที่รัก ย่อมทะเลาะกัน คือเมื่อวัตถุอันเป็นที่รักกำลังแปรปรวนอยู่ก็ตี แปรปรวนไปแล้วก็ตี พวกเขา่อมทะเลาะกัน... ชนทั้งหลาย ย่อมยังความถือตัว ความดูหมิ่นให้เกิดเพราะอาศัยสังขารอันเป็นที่รักอย่างนี้ว่า พวกเรามีปกติได้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจ... สิ่งทั้งหลายมีฉันทะเป็นแดนเกิด (นิทาน) ที่ชื่อว่าฉันทะ คือความพอใจในกาม ความรักในกาม ความเร่าร้อนในกาม ความหลงในกาม ความชอบใจในกาม กามโอชะ กามโยคะ กามุปาทาน กามฉันทน์วิภวณในกามทั้งหลาย..."๒

"ความโกรธย่อมเกิดเพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถนาบ้าง วัตถุที่ไม่น่าปรารถนาบ้าง ความโกรธย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถนาอย่างไร หากแม้บุคคลมีความหวาดระแวงในการแย่งชิงวัตถุที่น่าปรารถนา ย่อมมีความโกรธ คือเมื่อวัตถุที่น่าปรารถนากำลังถูกแย่งชิงไปแล้วก็ตี เขาย่อมเกิดความโกรธ หากแม้บุคคลมีความหวาดระแวงในความแปรปรวนไปแห่งวัตถุที่น่าปรารถนา ย่อมมีความโกรธ คือเมื่อวัตถุที่น่าปรารถนากำลังแปรปรวนไปอยู่ก็ตี แปรปรวนไปแล้วก็ตี เขาย่อมเกิดความโกรธ ความโกรธย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถนาอย่างนี้ ความโกรธย่อมเกิดเพราะวัตถุที่ไม่น่าปรารถนาอย่างไร ความโกรธย่อมเกิดขึ้นเพราะอาการว่า เขาประพตีสสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา เขากำลังประพตีสสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา เขาจักประพตีสสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา เขาได้ประพตีสสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ความโกรธย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการว่า เขาได้ประพตีส... กำลังประพตีส... จักประพตีส สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ความโกรธย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการว่า เขาประพตีส... กำลังประพตีส... จักประพตีส... ได้ประพตีสสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา"๓

กายและจิตกับอกุศลธรรมคือศัณหาและทิฏฐิ

"ไม่พึงทำความยินดีในสังขารเก่า ไม่พึงทำความชอบใจในสังขารใหม่ ... สังขารเก่าได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่ล่วงไปแล้ว บุคคลไม่ควรยินดี ไม่ควรบันเทิง

๑ ขุ. จุฬ. ๓๐/๑๔๕/๕๘

๒ ขุ. มหา. ๒๘/๔๔๗-๔๕๖/๒๗๔-๒๗๘

๓ ขุ. มหา. ๒๘/๔๗๒/๒๘๖

ไม่ควรติดใจ การก้าวล่วงสังขารไปได้ด้วยการทำลายตัณหาและทิฏฐิ ตัณหาและทิฏฐิทำให้มีความพอใจ ขอบใจ บั่นถึง ติดใจ ยึดถือ ถือนั่นในสังขาร... สังขารใหม่คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณในปัจจุบัน ... บุคคลไม่ควรทำความพอใจ พอใจ กำหนด รักในสังขารที่เป็นปัจจุบันด้วยสามารถแห่งตัณหาและทิฏฐิ"^๑

"ความติด ๒ อย่างคือ ความติดเพราะตัณหา และความติดเพราะทิฏฐิ ความติดเพราะตัณหา คือ การทำเขต การทำแดน การทำส่วน การทำความกำหนด ความทวงแทน ความยึดถือโดยส่วนแห่งตัณหาว่า นี่ของเรา นั่นของเรา เท่านั้นของเรา ประมาณเท่านั้นของเรา รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เครื่องลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสี ทาส ที่ดิน เงิน ทอง... คลังของเรา บุคคลย่อมถือเอามหาปรุฐิแม่ทั้งสี่ว่าเป็นของเราด้วยสามารถแห่งตัณหา และตัณหาวิปริต ๑๐๘ นี้ เป็นความติดเพราะตัณหา ความติดเพราะทิฏฐิคือ... สักกายทิฏฐิมี ๖๐ มิจจาทิฏฐิมี ๖๐ อันตคาหิกมี ๖๐ ความเห็น รกชัคคคือทิฏฐิ ทางกันดารคือทิฏฐิ เสียนหนามคือทิฏฐิ ความตื่นรนคือทิฏฐิ ความประกอบไว้คือทิฏฐิ ความถือ ความถือนั่น ค. มลูบคลำ ทางชั่ว ทางผิด... ความถือผิด ความถือในวัตถุอันไม่จริงว่าวัตถุจริง ทิฏฐิ ๖๒ เท่าใด นี้เป็นความติดเพราะทิฏฐิ..."^๒

กายและจิตกับอกุศลธรรมคือราคะ โทสะ และโมหะ

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ราคะ โทสะ โมหะ ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง มีอยู่ในรูปทั้งหลายอันพึงรู้แจ้งด้วยจักขุผ่านคลองจักขุภิกษุนั้นไป ก็ครอบงำจิตของภิกษุนั้นโดยแท้ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร เพราะราคะ โทสะ โมหะนั้นยังมีอยู่ ภิกษุนั้นยังละราคะ โทสะ โมหะนั้นไม่ได้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ราคะ โทสะ โมหะ ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง มีอยู่ในเสียง... ในกลิ่น... ในรส... ในโผฏฐัพพะ... ในธรรมารมณอันพึงรู้แจ้งด้วยใจ ภิกษุนั้นไม่ละราคะ โทสะ โมหะนั้นแล้ว ถ้าแม้ธรรมารมณจะพึงรู้แจ้งด้วยใจผ่านทางใจของภิกษุนั้นไป ก็ครอบงำจิตของภิกษุนั้นโดยแท้ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร เพราะราคะ โทสะ โมหะนั้นยังมีอยู่ ภิกษุนั้นยังละราคะ โทสะ โมหะนั้นไม่ได้ ..."^๓

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการนี้ เป็นมลทินภายใน เป็นอมิตรภายใน เป็นข้าศึกภายใน เป็นเพชรฆาตภายใน เป็นศัตรูภายใน ธรรม ๓ ประการนี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ... โลภะย่อมยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิด โลภะยังจิตให้กำเริบ โลภะเป็นภัยเกิดขึ้นในภายใน พาลชนย่อมไม่รู้สีกภัยนั้น คนโลภย่อมไม่รู้อรรรถ คนโลภย่อมไม่เห็นธรรม ความโลภย่อมครอบงำรชนในขณะใด ความมิดคือย่อมมีในขณะนั้น โทสะยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิด... โมหะย่อมยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิด โมหะย่อมยังจิตให้กำเริบ โมหะเป็นภัยเกิดขึ้นในภายใน พาลชนย่อมไม่รู้สีกภัยนั้น คนมีโมหะย่อมไม่รู้อรรรถ คนมีโมหะย่อมไม่เห็นธรรม โมหะย่อมครอบงำรชนขณะใด ความมิดคือย่อมมีในขณะนั้น"^๔

๑ ขุ. มหา. ๒๔/๘๓๑-๓๓/๔๖๗-๖๘

๒ ขุ. จูฬ. ๓๐/๑๑๒/๓๖

๓ สัง. มหา. ๑๘/๒๕๑/๒๑๒

๔ ขุ. มหา. ๒๔/๗๒๔/๓๕๔

"ดูกรพราหมณ์ บุคคลผู้ถูกราคะครอบงำ มีจิตอันราคะกลุ้มรุมแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตน คนอื่น ทั้งตนและคนอื่น ย่อมเสวยทุกขโทมนัสที่เป็นไปทางจิต บุคคลผู้มีจิตถูกราคะกลุ้มรุมแล้ว ย่อมประพฤตฺติทุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ บุคคลผู้มีจิตถูกราคะกลุ้มรุมแล้ว แม้ประโยชน์ตนก็ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง แม้ประโยชน์คนอื่นก็ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดทั้งประโยชน์ตนและคนอื่น ดูกรพราหมณ์ บุคคลผู้ถูกโทสะครอบงำ... บุคคลผู้ถูกโมหะครอบงำ มีจิตอันโมหะกลุ้มรุมแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตน คนอื่น ทั้งตนและคนอื่น ย่อมเสวยทุกขโทมนัสที่เป็นไปทางจิต บุคคลผู้มีจิตถูกโมหะครอบงำ กลุ้มรุมแล้ว ย่อมประพฤตฺติทุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ บุคคลผู้มีจิตถูกโมหะครอบงำกลุ้มรุมแล้ว แม้ประโยชน์ตนก็ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง แม้ประโยชน์คนอื่นก็ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์คนอื่น..."^๑

วิธีปฏิบัติ เพื่อทำลายอกุศลธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุถึงวิมุตติอันเป็นจุดหมายสูงสุด

ก. การปฏิบัติผิด ๒ สาย

การวิเคราะห์กายและจิตเพื่อให้ทราบถึงธรรมชาติของกายและจิตตลอดจนกระบวนการทำงานของกายและจิตที่กระทำต่อโลกในแง่ต่าง ๆ ตามความเป็นจริงนั้น นับว่าเป็นพื้นฐานแรกที้นำไปสู่การปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง การปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้องนำไปสู่วิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์โดยสิ้นเชิง การไม่รู้ธรรมชาติของกายและจิตอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ทำให้เกิดความคิดเข้าใจผิด หลงผิดในกายและจิต ในนามรูป ชั้น ๕ อายุตนะ อินทรีย์ และธาตุ เป็นต้น เมื่อไม่รู้และหลงผิด ก็ทำให้เกิดการเข้าไปปฏิบัติต่อกายและจิตอย่างไม่ถูกต้อง เช่น การเข้าไปยึดติดในกายและจิต หรือชั้น ๕ เป็นต้นในรูปแบบต่าง ๆ การเข้าไปยึดถือและหลงพัวพันทำให้เกิดกรรมและสภาพที่ต้อง เสวยผลของกรรมนั้นสืบต่อกันเป็นรูปของวงจรเรื่อยไปโดยไม่มีจุดจบ แต่เมื่อรู้ธรรมชาติของกายและจิตอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ทำให้หมดความหลงผิด ไม่เข้าไปยึดถือหรือพัวพันด้วยอำนาจแห่งตัณหาและอุปาทาน ก็จะทำให้ตัดขั้วต่อของกิเลสที่เกิดจากความหลงผิดในธรรมชาติของกายและจิตได้ เมื่อกิเลสไม่มี วงจรต่อกจากกิเลสคือกรรมและผลที่เกิดจากอำนาจผลักดันของกิเลสและกรรมก็ไม่มี เมื่อเป็นเช่นนี้ วงจรของกิเลส กรรม และวิบากก็จะขาดหยุดการทำงานในรูปกระบวนการสังสารวัฏลงได้อย่างเด็ดขาด ในสัมมาทิฏฐิสูตร^๑ ได้แสดงแนวปฏิบัติไว้อย่างกว้าง ๆ ไว้ดังนี้

"... เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ อันนี้เรียกว่านาม มหาภูตรูป ๔ (และ) รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๒๔ (อุปาทายรูป) อันนี้เรียกว่ารูป นามและรูปดังกล่าวนี้ เรียกว่านามรูป เหตุเกิดนามรูปย่อมมีวิญญาณเป็นสมุทัย (เป็นเหตุเกิด) ความดับแห่งนามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณดับ อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ นี้แหละ คือ ความเห็นชอบ (สัมมาทิฏฐิ ความเห็นถูกต้อง) ฯลฯ สมာธิชอบ (สัมมาสมาธิ ความตั้งใจถูกต้อง) ชื่อว่าปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับแห่งนามรูป... เมื่อใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งนามรูป เหตุเกิดแห่งนามรูป ความดับแห่งนามรูป และปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับแห่งนามรูปนั้น ๆ เมื่อนั้น ท่านจะละราคานุสัย... อวิชขานุสัย^{*} แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อริยสาวกชื่อว่า เป็นสัมมาทิฏฐิ..."

ดังนั้น การรู้ธรรมชาติของกายและจิตตามความเป็นจริง จึงมีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติธรรมและความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์อย่างสำคัญที่สุด ปรียัติธรรมซึ่งเป็นธรรมะที่เป็นภาคทฤษฎีหรือเกี่ยวกับความรู้ นั้น ถึงจะกล่าวไว้มากและแสดงเป็นนัยต่าง ๆ เช่น ชั้น ๕ ธาตุ อายุตนะ ทวาร อินทรีย์ สติปัฏฐาน เป็นต้น แต่กล่าวได้ว่า เรื่องทั้งหมดนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับกายและจิตทั้งสิ้น ความเห็นผิด ความรู้ผิด และการปฏิบัติผิด ทั้งหมดล้วนดำเนินไปไม่สอดคล้องกับธรรมชาติของกายและจิตตามความเป็นจริง และความเห็นถูก ความรู้ถูก และการปฏิบัติถูก เพราะดำเนินไปอย่างสอดคล้องหรือตรงตามธรรมชาติของกายและจิตตามความเป็นจริง

๑ ม. ม. ๑๒/๑๒๔/๘๐

* อนุสัย เป็นชื่อของอกุศลธรรมอย่าง มี ๗ อย่าง ดูรายละเอียด อนุสัย ๗ หน้า ๒๖๗

พุทธปรัชญาได้วิเคราะห์ถึงขั้นตอนแห่งการปฏิบัติทั้งในด้านการปฏิบัติผิดจนก่อให้เกิดผลคือ ความทุกข์ในสังสารวัฏ และทั้งในด้านการปฏิบัติถูกต้องที่นำไปสู่วิมุตติหรือพ้นจากกิเลสและทุกข์ไว้อย่างละเอียด พร้อมทั้งรับรองว่า คนปฏิบัติตามไม่ว่าจะเป็นฝ่ายปฏิบัติผิดหรือฝ่ายปฏิบัติถูกต้องจะต้องได้รับผลตามนั้นอย่างแน่นอน^๑

ในการปฏิบัติธรรมที่ทำให้บรรลุถึงวิมุตติอันเป็นจุดหมายปลายทางนั้น พุทธปรัชญาได้เสนอหลักเพื่อเป็นแนวปฏิบัติโดยนัยต่าง ๆ มีทั้งในแง่ที่กล่าวอย่างธรรมดา และในรูปของหลักการที่แสดงหลักหรือทฤษฎีในเชิงวิชาการ ซึ่งมีรายละเอียดของเนื้อหาแสดงไว้อย่างเป็นระบบในแต่ละเรื่องโดยเฉพาะ ที่แสดงแนวการปฏิบัติธรรมในรูปของการแสดงตามธรรมดาทั่วไปนั้น เช่น การสอนให้ละให้ข่ม กำจัด ทำลาย ถอนออกเสีย ละเสีย ทำให้ไม่ให้เกิด ลอยเสีย เผาเสีย ซึ่งอกุศลธรรม เช่น อวิชชา ตัณหา อุปาทาน มานะ ราคะ โทสะ โมหะ อหังการะ กาม อติมานะ มายา ถัมภะ สारัมภะ ฌมาทะ นีวรณ ๕ และสังโยชน์ ๑๐ เป็นต้น หรือสอนให้สำรวมระวัง ละเว้นการปฏิบัติผิดต่าง ๆ เช่น สำรวมระวังหรือละเว้นจากการฆ่าสัตว์ จากการลักทรัพย์ จากการประพฤติผิดในกาม จากการพูดเท็จ จากการดื่มหรือเสพของมึนเมา จากการเป็นคนเกียจคร้าน จากการเที่ยวกลางคืน จากการเล่นการพนัน จากการคบคนชั่วเป็นมิตร เป็นต้น หรือสอนให้เจริญ บำเพ็ญ หรือทำให้กุศลธรรมเกิดขึ้น เช่น สัทธา หิริ โอตตัปปะ วิริยะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา สัจจะ ทมะ ขันติ จาคะ โสรัจจะ ปิยวาจา อัถถจริยา สมานัตตา กตัญญูกตเวทิตี ปฏิรูปเทสวาสะ สปัปฺริสุปฺปัสสยะ และอัปมาทะ เป็นต้น ส่วนที่แสดงแนวการปฏิบัติในรูปของหลักการซึ่งมีรายละเอียดของเนื้อหาแสดงไว้อย่างเป็นระบบนั้น เช่น อริยสัจ ๔ มหาสติปัฏฐาน ๔ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน เป็นต้น

หลังจากพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้แล้ว พระองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาหรือเทศนากัณฑ์แรก แก่พระปัญจวัคคีย์ เทศนากัณฑ์แรกนั้นมีชื่อว่าธัมมจักกัปปวัตตนสูตร^๒ ในปฐมเทศนานี้ ในช่วงแรกแสดงให้เห็นข้อปฏิบัติที่ผิด ๒ ประการ แล้วเสนอทางอันเป็นข้อปฏิบัติถูกต้อง ในช่วงต่อมาแสดงถึงอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นคำอธิบายเนื้อหาของข้อปฏิบัติที่ถูกต้องตามที่กล่าวไว้ในช่วงแรก ทางที่ผิดพลาด หรือข้อปฏิบัติที่ผิดพลาด ๒ ประการนั้น คือ (๑) ข้อปฏิบัติที่เป็นกามสุขัลลิกานุโยค คือข้อปฏิบัติที่ทำให้ท่านหรือประกอบตนให้พัวพันด้วยกามสุข (๒) ข้อปฏิบัติที่เป็นอัตตกิลมถานุโยค คือข้อปฏิบัติที่ทำให้ความเหน็ดเหนื่อย ความทรมาน ความลำบากแก่ตน ทางทั้ง ๒ นี้เป็นทางที่ผิดพลาด เป็นข้อปฏิบัติที่ผิดพลาด เพราะเป็นทางสุดโต่ง คือถือหนักหรือถือจัดไปข้างใดข้างหนึ่ง กามสุขัลลิกานุโยค ก็เป็นการปล่อยตัวปล่อยใจให้ลุ่มหลงพัวพันอยู่กับกามสุขจนเกินไป เป็นฝ่ายที่ย่อนยานจนเกินไป อัตตกิลมถานุโยคก็เป็นการทรมานกายและใจให้ลำบาก เป็นทุกข์จนเกินไป เป็นฝ่ายที่ตั้งจนเกินไป ในปฐมเทศนานี้ เมื่อแสดงถึงทางผิด ๒ สาย ไม่ควรเดินแล้ว ได้แสดงทางที่ถูกต้อง และควรเดิน คือทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา เป็นทางที่ไม่สุดโต่ง ไม่เป็นทางที่ย่อหย่อนและไม่ตั้ง พุทธปรัชญาได้อุปมาทางปฏิบัติทั้ง ๓ ทางนี้ด้วยพิน คือพินนั้น ถ้าขึงสายหย่อนเกินไป ก็ไม่ตั้ง หรือตึงก็ได้เสียงไม่ไพเราะ เปรียบด้วยกามสุขัลลิกานุโยค พินนั้นถ้าขึงสายตึงเกินไป สายก็จะ

๑ ที. ปาฎิ. ๑๑/๓๑/๔๗ สัง. ส. ๑๕/๔๐๓/๓๑๖

๒ วิ. มหา. ๔/๑/๑

ขาดหรือได้เสียงไม่ไพเราะ เปรียบด้วยอรรถกถาถนโยค และถ้าพิณนั้นซึ่งสายปานกลางพอดี ๆ คือไม่หย่อนเกินไปนัก หรือไม่ตึงเกินไปนัก พิณก็จะไม่เสียหาย เสียงพิณก็ไพเราะ เปรียบด้วยมัชฌิมาปฏิบัติ
ข. อริยสัจ ๔

มัชฌิมาปฏิบัติหรือทางสายกลางนี้เป็นอริยสัจประการหนึ่งในอริยสัจ ๔ ประการที่พระพุทธเจ้าทางตรัสรู้ อริยสัจ ๔ นับได้ว่าเป็นหลักหรือหัวใจของคำสอนในพุทธปรัชญา คือคำสอนทั้งหมดในพุทธ-ปรัชญาอาจประมวลลงในอริยสัจ ๔ ในมัชฌิมนิกาย มูลปนิบาต มีข้อความที่กล่าวยืนยันไว้ว่า "... รอยเท้าสัตว์ทั้งหลายที่ท่องเที่ยวไปบนพื้นดินทั้งหลายทั้งปวง ย่อมประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้าง กล่าวได้ว่าเป็นยอดเยี่ยมในบรรดารอยเท้าเหล่านั้นโดยความมีขนาดใหญ่ชนิด กุศลธรรมทั้งหลาย ทั้งปวงก็ลงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ฉะนั้น" ๑

กล่าวได้ว่าอริยสัจ ๔ ในพุทธปรัชญานั้นเป็นบรมถสัจ หรือความจริงที่ได้จากการวิเคราะห์จนถึงที่สุดแล้ว เป็นธรรมชาติจริงแท้ที่ดำรงอยู่อย่างนั้น ไม่แปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นไปได้ คำสอนในพุทธ-ปรัชญาทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นกุศลกรรมบถ ๑๐ ไตรลักษณ์ ๓ ชั้น ๕ ปฏิจจสมุปบาท สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิเบทา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฃงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้นกล่าวได้ว่าล้วน เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอริยสัจ ๔ หรือประมวลลงในอริยสัจ ๔ ทั้งสิ้น

อริยสัจ ๔ ถือได้ว่าเป็นความจำเป็นและอนุกุลแก่การปฏิบัติธรรมในพุทธปรัชญาอย่างยิ่ง ทั้งแก่คฤหัสถ์ที่อยู่ครองเรือน และบรรพชิต ไม่ใช่จะมีความจำเป็นหรือเป็นประโยชน์เฉพาะแก่บรรพชิตเท่านั้น ในเรื่องนี้ มีหลักฐานยืนยันไว้ในสังยุตนิคาयว่า "ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่พวกเขาพึงอนุเคราะห์ก็ดี เหล่าชนพวที่จะรับฟังคำสอนก็ดี ไม่ว่าจะเป็นมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ เป็นสายโลหิตก็ตาม พวกเขาพึงชักชวน พึงสอนให้ดำรงอยู่ ให้ประดิษฐานอยู่ในความรู้ตามเป็นจริง ซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ" ๒

อริยสัจ ๔ ประการ* คือ

๑. ทุกขอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐคือทุกข์
๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐคือเหตุให้เกิดทุกข์
๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐคือความดับทุกข์
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐอันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับทุกข์

๑. ม.ญ. ๑๒/๓๔๐/๒๔๔

๒. สัง.ม. ๑๔/๑๗๐๖/๔๒๔

* อริยสัจ ๔ นี้ นิยมเรียกทั่ว ๆ ไปว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค หรือทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจ

๑. ทุกขอริยสัจก) ความหมายของทุกขอริยสัจ

ความหมายของทุกขอริยสัจตามหลักฐานในพระไตรปิฎก ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกข์ คือ ความเกิด (ชาติ) ก็เป็นทุกข์ ความแก่ (ชรา) ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้ (พยาธิ) ก็เป็นทุกข์ ความตาย (มรณะ) ก็เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก (อัปปียสัมปโยคะ) ก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก (ปิยวิปปโยคะ) ก็เป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น (ยัมปิยสังนลลติ) ก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น ๔ (ปัญจอุปาทานชั้น ๔) ก็เป็นทุกข์"^๑

ในยุคนิทธวรรค สัจจกถา^๒ ได้แสดงอรรถแห่งทุกขอริยสัจไว้ ๔ ประการคือ (๑) เป็นสภาพที่บีบคั้น (๒) เป็นสภาพที่มีปัจจัยปรุงแต่ง (๓) เป็นสภาพที่ทำให้เดือดร้อน และ (๔) เป็นสภาพที่แปรปรวน

ส่วนในสังจนิเทศ วิสุทธิมรรค^๓ ได้อธิบายลักษณะพิเศษของทุกข์ไว้ดังนี้

๑. มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ
๒. มีความทำให้เร่าร้อนเป็นกิจ
๓. มีปรตติ (ความเป็นไป) เป็นผล

คำว่าทุกข์นั้น ถ้าหมายเอาตามรูปศัพท์ ก็มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ประการแรก หมายถึงสภาพที่ทนได้ยาก (ทุ + ขม) ประการที่ ๒ หมายถึงน่าเกลียด และว่างเปล่า (ทุ + ข) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่เลว และเว้นจากความยั่งยืน^๔

อนึ่ง ทุกข์นั้น ถ้าหมายเอาตามสภาพธรรมแล้ว ก็หมายถึงสังขารธรรมทั้งหมด แต่ถ้ากล่าวตามนัยของทุกข์ในอริยสัจ ๔ แล้ว ก็หมายถึง ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น และอุปาทานชั้น ๔

คำว่าทุกข์ ในความหมายรวมนั้น หมายถึงสภาพที่ทนได้ยาก เพราะมันเป็นสิ่งที่คอยตามบีบคั้นกายและจิต หรือที่รวมเรียกว่าชีวิตให้เดือดร้อนกระวนกระวายอยู่ตลอดเวลา ถ้าจะมองให้ละเอียดลึกลงไปก็จะเห็นว่า ทุกข์ เป็นสามัญลักษณะอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง ที่ครอบงำสิ่งทั้งหลายเป็นภาวะที่คอยบีบคั้น กดดัน และทำให้มีความขัดแย้ง บกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง

พุทธปรัชญาเสนอทุกข์ในฐานะที่ทุกข์เป็นสังขารธรรม เป็นการตอบคำถามว่าโลก คน ชีวิต หรือกายและจิตมีความเป็นจริงอยู่อย่างไร ปัญหาของโลก คน ชีวิต หรือกายและจิต ก็คือทุกข์ มันเป็นอยู่

๑. วินย. ๔/๑๔/๑๙ สัง. ม. ๑๘/๑๖๖๕/๔๑๑ พุ.ปฎิ. ๓๑/๘๑/๓๕ อภิ. วิ. ๓๕/๑๔๕/๑๑๔ ฯลฯ

๒. พุ.ปฎิ. ๓๑/๕๔๕/๓๒๖

๓. วิสุทธิมรรค แปล ฉบับของมหาหมกุฎราชวิทยาลัย ภาค ๓ ตอน ๑ หน้า ๑๕๘

๔. เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๕๔

อย่างนั้น ไม่ใช่ว่าจะมองให้มันเป็นอย่างนั้น พุทธปรัชญาเสนอเรื่องทุกข์ ไม่ใช่ด้วยจุดประสงค์จะให้ เป็นทุกข์ หรือเข้าไปแบกทุกข์ไว้ แต่เสนอเรื่องทุกข์ก็เพื่อที่จะให้รู้ธรรมชาติหรือธาตุแท้ของคน ชีวิต หรือกายและจิต ตามความเป็นจริง และอาศัยจุดนี้เอง นำไปสู่การแก้ทุกข์ หรือปัญหานั้น ๆ ท่านอง เดียวกันว่า การแก้ปัญหาคือต้องรู้ปัญหานั้นดี การแก้ปัญหาคือชีวิตก็ต้องรู้ธาตุแท้หรือความเป็นจริง ของชีวิตโดยตลอด ความรู้ตามที่เป็นจริงนั้นเอง นำไปสู่การแก้ปัญหาอย่างถูกต้อง

ดังนั้น การเสนอความจริงเกี่ยวกับเรื่องทุกข์นั้น จึงเป็นการเสนอว่า เนื้อแท้ของชีวิตก็คือ ทุกข์ ทุกข์จึงเป็นตัวปัญหาของชีวิต การแก้ปัญหาคือการแก้ทุกข์ได้นั้น ก็ต้องรู้จักตัวปัญหาคือความทุกข์ว่า ความทุกข์คืออะไร เป็นอยู่อย่างไร และมีสาเหตุเนื่องมาจากอะไร เป็นต้นเสียก่อน พุทธปรัชญาถือว่า ทุกข์นั้นเป็นสิ่งที่แก้ได้ หรือดับเสียได้ แต่การแก้ทุกข์หรือดับทุกข์นั้น มิใช่ด้วยการหลบเลี่ยงทุกข์หรือปิด ตาเสีย ไม่ยอมดูทุกข์ หรือไม่ยอมรับรู้ทุกข์ แต่ด้วยการเผชิญหน้า รับรู้ และรู้จักมัน ท่านองเกี่ยวกับการ แก้ปัญหานั้น ๆ การแก้ปัญหามิใช่ด้วยวิธีหลีกเลี่ยงปัญหา แต่ต้องเผชิญหน้าและรับรู้ปัญหา การเผชิญหน้าหรือ รับรู้ทุกข์นั้นมิใช่หมายถึงว่าการทำตนเองให้เป็นทุกข์ แต่การเผชิญหน้าหรือรับรู้ทุกข์ก็เพื่อรู้จักมันตาม ความเป็นจริง เหมือนแพทย์จะบำบัดโรคได้ ก็ต้องรู้สมุฏฐานของโรคเสียก่อน การที่แพทย์รู้จักโรคและ สมุฏฐานของโรคมิใช่จะทำให้แพทย์เป็นโรค แต่กลับตรงกันข้าม การรู้จักโรคและสมุฏฐานของโรค ยิ่งทำให้ปราศจากโรค และสามารถกำจัดโรคให้หายขาดไปได้ เรื่องของความทุกข์ก็มีนัยเช่นเดียวกัน

ข้อที่ควรพิจารณาอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องทุกข์นี้ คือ เมื่อรู้จักว่าอะไรคือทุกข์ หรือความ ทุกข์เป็นอย่างไร มองเห็นทุกข์อย่างชัดเจนแล้ว จะทำอย่างไรกับความทุกข์ กิจหรือ หน้าที่ที่จะต้องทำ กับความทุกข์นั้นเป็นอย่างไร ส่วนใหญ่มักเข้าใจกันว่า หน้าที่ของตนคือการขจัดหรือทำลายความทุกข์ นั้นเสีย แต่ตามทรรศนะของพุทธปรัชญาถือว่า คนเราจะทำอย่างนั้นไม่ได้ ไม่มีหน้าที่อย่างนั้น กล่าว คือ คนเราไม่สามารถจะไปทำให้ทุกข์นั้น ๆ หหมดไปโดยตรงได้ เปรียบเหมือนแพทย์ที่รู้ว่าสิ่งใดเป็นโรค อะไรเป็นสมุฏฐานของโรคแล้ว หน้าที่กำจัดโรคหรือทำลายโรค มิใช่เป็นกิจหรืออยู่ในวิสัยของแพทย์ที่จะ ไปกำจัดหรือทำลาย เชื่อโรคได้ แพทย์เป็นเพียงแต่รู้ว่าโรคอะไร ชนิดไหนต้องใช้ยาชนิดไหนที่สามารถ ฆ่าหรือทำลายโรคชนิดนั้น ๆ หน้าที่กำจัดหรือทำลายโรคเป็นหน้าที่ของยา เกี่ยวกับเรื่องทุกข์ก็เช่นเดียว- กัน คนเราไม่มีหน้าที่หรืออยู่ในวิสัยที่จะเข้าไปกำจัดทุกข์หรือละเว้นทุกข์ได้ เพราะทุกข์นั้นจะละที่ตัวของ ทุกข์เองไม่ได้ แต่ต้องละที่เหตุของมัน ดังนั้นหน้าที่ของคนเราที่จะกระทำต่อทุกข์คือการกำหนดรู้เท่านั้น มีชื่อเรียกในทางธรรมว่า "ปริญา" ความจริงเกี่ยวกับเรื่องทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องเข้าไปกำหนดรู้ คือรู้ ภาวะที่เป็นทุกข์ ตามความเป็นจริง ไม่ใช่รู้ตามที่เรายากให้มันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ หรือไม่อยากจะ ให้มันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ การรู้เช่นนี้เรียกว่ากิจญาณ เป็นญาณอย่างหนึ่งใน ๓ ญาณในอริยสัจ ๔ ญาณทั้ง ๓ นี้คือ (๑) สัจจญาณ ปริชาหยั่งรู้ความจริง (๒) กิจจญาณ ปริชาหยั่งรู้กิจอันควรทำ และ (๓) กต- ญาณ ปริชาหยั่งรู้กิจอันทำแล้ว ญาณทั้ง ๓ นี้ใช้เป็นเกณฑ์สำหรับวัดว่าใครรู้หรือรู้สัจ ๔ จริงหรือไม่

การรู้หรือสัจ ๔ ในแต่ละอย่างได้จริงนั้น ต้องประกอบด้วยญาณทั้ง ๓ นี้ครบ เมื่ออริยสัจ แต่ละอย่างมีญาณทั้ง ๓ นี้ครบ จึงจะได้ชื่อว่ารู้หรือรู้สัจหรือได้ตรัสรู้ ญาณทั้ง ๓ นี้เรียกชื่ออีกอย่างว่า

ญาณทัสสนะ อันมีปริวัฏ ๓ อากาโร ๑๒ หมายถึงการหยั่งรู้เห็นครบ ๓ รอบในอริยสัจ ๔ * แต่ละอย่าง และมีอาการ ๑๒ เมื่อใช้กับอริยสัจ ๔ คือ

๑. ทุกขอริยสัจ (ก) รู้ว่านี่คือทุกข์ หรือความทุกข์เป็นอย่างนี้ ๆ = สัจญาณ (ข) รู้ว่าทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ = กิจญาณ (ค) รู้ว่าทุกข์ควรกำหนดรู้ได้ ก็ได้กำหนดรู้แล้ว = กตญาณ

๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ (ก) รู้ว่านี่ทุกขสมุทัย หรือสิ่งนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ = สัจญาณ (ข) รู้ว่าทุกขสมุทัย คือสาเหตุต้องละเสีย = กิจญาณ (ค) รู้ว่าทุกขสมุทัยคือสาเหตุที่ต้องละก็ละได้แล้ว = กตญาณ

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ (ก) รู้ว่านี่ทุกขนิโรธหรือการดับทุกข์เป็นอย่างนี้ = สัจญาณ (ข) รู้ว่านี่โรธหรือนิพพานนี้ควรทำให้แจ้ง = กิจญาณ (ค) รู้ว่านี่โรธหรือนิพพานนี้ได้ทำให้แจ้งแล้ว = กตญาณ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (ก) รู้ว่านี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หรือมรรค ๘ อันเป็นทางให้ถึงความดับทุกข์เป็นอย่างนี้ = สัจญาณ (ข) รู้ว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาหรือมรรค ๘ ควรเจริญให้เต็มบริบูรณ์ = กิจญาณ (ค) รู้ว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาหรือมรรค ๘ ที่ควรเจริญนั้นได้เจริญอย่างสมบูรณ์แล้ว กตญาณ

ข) ความทุกข์ ๓ ประเภท

อนึ่ง คำว่าทุกข์ในพุทธปรัชญานั้นมีความหมายกว้างมาก และได้แสดงไว้หลายประเภทและหลายระดับ แต่เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา ในที่นี้จะกล่าวแต่ความทุกข์ที่แบ่งไว้ ๓ ประเภท ทุกข์ ๓ ประเภทนั้น คือ

๑. ความทุกข์ในชั้นธ ๕
๒. ความทุกข์ในอริยสัจ ๔ และ
๓. ความทุกข์ในไตรลักษณ์

ความทุกข์ในชั้นธ ๕

ความทุกข์ในชั้นธ ๕ นั้นเป็นความทุกข์เนื่องด้วยเวทนา เป็นความรู้สึกทุกข์เช่น ปวดแขน ปวดขา ปวดตา ปวดฟัน หัว กระจาย เป็นต้น อันทำให้เกิดความกระวนกระวายทั้งกายและใจ ทุกขเวทนามีความหมายแคบที่สุด เมื่อเปรียบกับทุกข์ในอริยสัจ ๔ และทุกข์ในไตรลักษณ์ ความทุกข์ในเวทนานี้เองมีความหมายมากับคำว่าสุข ซึ่งหมายถึงการที่ไม่มีภาวะที่ทำให้กายและใจต้องเจ็บปวดหรือกระวนกระวาย และเป็นความทุกข์ในระดับความเข้าใจของชาวบ้านทั่วไป เช่น หัวข้าว ไม่มีข้าว รับประทาน ความหิวเป็นภาวะที่คอยบีบคั้น ทำให้กายและจิตกระวนกระวาย ก็พูดว่า "ฉันเป็นทุกข์"

* ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (สูตรอ้างอิงแล้วในเบื้องต้น) แสดงไว้ว่า กิจในอริยสัจ มี ๔ อย่าง ตามอริยสัจ ๔ คือ ๑. ทุกขอริยสัจ ควรกำหนดรู้ (ทุกข์ อริยสัจจํ ปริญฺเญยฺยํ) ๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ ควรละ (ทุกขสมุทโย อริยสัจจํ ปหาตพฺพํ) ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ควรทำให้แจ้ง (ทุกขนิโรโธ อริยสัจจํ สจฺจนิกาทพฺพํ) และ ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ควรเจริญ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจํ ภาเวตพฺพํ)

พอได้ข้าว รับประทานข้าวเสร็จ ภาวะบีบคั้นที่ทำให้กายและจิตกระวนกระวายหายไป ก็พูดว่าฉันเป็นสุข หรือทะเลาะกับเพื่อน กายและจิตรุ่มร้อนหม่นหมอง ถือว่าเป็นทุกข์ คิดก็กินได้ตามปกติ ถือว่าเป็นสุข เป็นต้น จะเห็นว่าทุกข์แบบทุกขเวทนาถ้าแบ่งประเภทตามเหตุที่มาของมันแล้วมีอยู่มากนับไม่ถ้วน ถ้าเกิดแล้ว มีปัจจัยแก้ ก็สงบไปชั่วคราวแล้วก็ทุกข์ใหม่อีก ทำให้เห็นว่าชีวิตคนเรามีทุกข์แล้วก็สุข สุขแล้วก็ทุกข์สลับกันไป

ความทุกข์ในอริยสัจ ๔

ทุกข์ในชั้นของอริยสัจ ๔ นั้น มีขอบเขตกว้างออกไป คือนอกจากจะรวมเอาความทุกข์ในทุกข์เวทนาทั้งหมดแล้ว ยังครอบคลุมไปถึงความสุขที่มีตัณหาคือเป็นมูล ความสุขที่มีตัณหาคือเป็นมูลแม้จะถือว่าเป็นสุขเวทนาในชั้น ๕ แต่ในอริยสัจ ๔ ท่านจัดเข้าในทุกข์ ทั้งนี้ก็เพราะเหตุผลว่า ความสุขเช่นนั้นเป็นความสุขยังอิงอามิส หรือมีอามิสเป็นเครื่องล่อ ในที่สุดก็จะลงท้ายด้วยทุกข์

ความทุกข์ในอริยสัจ ๔ นั้น ท่านแสดงโดยรวบยอดว่า "อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์"^๑ จะเห็นว่าชั้นที่กล่าวนี้มีคำว่าอุปาทานนำหน้า ไม่ใช่คำว่าชั้น ๕ ตามธรรมดา ความแตกต่างระหว่างชั้น ๕ กับอุปาทานชั้น ๕ ที่ควรทำความเข้าใจ คือ

ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ^๒ ทั้ง ๕ นี้จัดว่าเป็นองค์ประกอบของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย สิ่งที่มีชีวิตทั้งหมด ถ้าจะแยกออกเป็นส่วน ๆ ตามนัยของชั้น ๕ ก็จะเป็นได้ ๕ ส่วนดังกล่าวนี้อย่าง*

อุปาทานชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่ประกอบด้วยตัณหาคือเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ซึ่งหมายถึงว่า ถ้ายังมีความพอใจ ความอยากจนเป็นเหตุให้พัวพันหลงติดแน่นอยู่ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณอยู่ตราบใด ตราบนั้นชื่อว่ายังประกอบอยู่ด้วยตัณหาคืออุปาทานนี้

จะเห็นว่า ชั้น ๕ (กายและจิต หรือ รูปและนาม) ที่ทำหน้าที่ไปตามธรรมดา ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยตัณหาคืออุปาทาน ก็ไม่จัดว่าทุกข์ตามนัยแห่งอริยสัจ ๔ ดังนั้นถ้าพิจารณาถึงการทำงานของชั้น ๕ ในระดับชีวิตของคนทั่วไปแล้ว ย่อมไม่อาจหลีกเลี่ยงพ้นจากการปรุงแต่งด้วยตัณหาคืออุปาทานได้ มีแต่ชั้น ๕ หรือการทำหน้าที่ของชั้น ๕ ในระดับชีวิตของพระอรหันต์ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลขั้นสูงสุดเท่านั้น จึงจะหลุดพ้นจากการปรุงแต่งของตัณหาคืออุปาทานได้

๑. วินย. ๔/๑๔/๑๕ ฯลฯ

๒. สัง. ข. ๑๗/๔๔ - ๔๖/๕๑-๕๒, ๓๐๔/๑๗๗

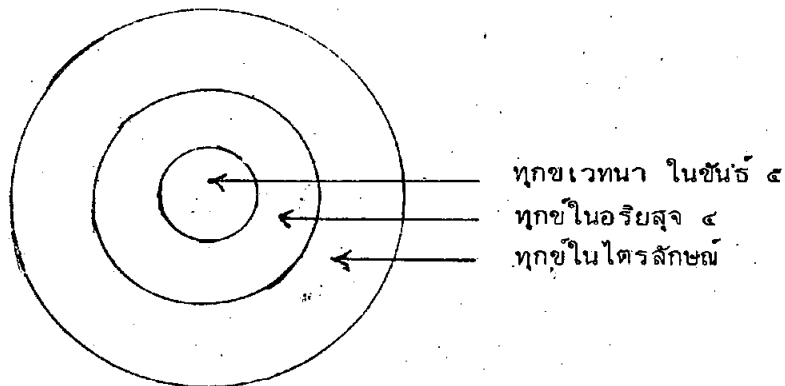
* นอกจากจะวิเคราะห์ชีวิตลงเป็นองค์ประกอบ ๕ อย่างตามนัยแห่งชั้น ๕ แล้ว พุทธปรัชญายังวิเคราะห์ชีวิตโดยนัยอื่น ๆ อีก เช่น ตามนัยของกายและจิตหรือรูปและนาม นัยแห่งพระอภิธรรม คือจิต เจตสิก และรูป นัยแห่งอายตนะภายใน ๖ นัยแห่งธาตุ ๖ และนัยแห่งธาตุ ๑๔ เป็นต้น

๓. สัง. ข. ๑๗/๔๔-๔๖/๕๑-๕๒, ๓๐๔/๑๗๗

ตามนัยของทุกขในอริยสัจ ๔ นี้ คนทุกคนหรือชีวิตทุกชีวิตที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์ชั้นสูงสุดคือพระอรหันต์ ถือว่ายังถูกความทุกข์ครอบงำอยู่ตลอดเวลา ชีวิตถูกความทุกข์แบบอุปาทาน-ชั้นธสี่อกไสให้ดำเนินไปวันแล้ววันเล่า ปีแล้วปีเล่า ชาติแล้วชาติเล่า หรือภพแล้วภพเล่าในห้วงสังสารวัฏ จนกว่าจะสิ้นตมหาและอุปาทาน ตลอดระยะเวลาที่ภาวะแห่งชีวิตของทุกชีวิตมีแต่ความทุกข์ ไม่มีความสุขอย่างแท้จริงเลย พุทธปรัชญาถือว่า ความสุขที่แท้จริงของชีวิตนั้น ควรที่จะเป็นภาวะที่ปลอดจากตมหาและอุปาทานโดยเด็ดขาด ก็คือชั้นธ ๔ ที่ไม่มีอุปาทานชั้นธนั้นเอง

ความทุกข์ในไตรลักษณ์

ความทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น เป็นความทุกข์ที่มีความหมายกว้างที่สุด ความทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น หมายถึงสภาพที่ต้องแตกดับ สภาพที่ทนอยู่ในสภาพใด ๆ อย่างถาวรไม่ได้ ต้องแปรไปเปลี่ยนแปลงไป ทำลายไป ดังนั้น สิ่งทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ต่างก็ตกอยู่ในลักษณะที่เรียกว่าทุกข์ในไตรลักษณ์ทั้งสิ้น และทั้งไม่แยกว่า จะเป็นปุถุชนหรือพระอรหันต์บุคคล จะเป็นปุถุชนหรือพระอรหันต์บุคคลต่างก็ตกอยู่ในความหมายว่าทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วยกัน จะต่างก็ตรงที่ว่า ปุถุชนเมื่อได้รับทุกข์หรือถูกต้องทุกข์เข้า ใจก็หัวโตน คับแค้น กวัดแกว่ง เร่าร้อน และเป็นทุกข์ตามไปด้วย^๑ ความทุกข์ตามความหมายของไตรลักษณ์ จึงมีความหมายกว้างที่สุด ครอบคลุมเอาทุกข์ทั้งหมด คือทั้งทุกข์เวทนาในชั้นธ ๔ ทุกขในอริยสัจ และทุกข์ในไตรลักษณ์ ซึ่งอาจจะเขียนรูปเพื่อให้เห็นได้ง่าย ดังนี้

๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ

ก) ความหมายของสมุทัยอริยสัจ

ความหมายของสมุทัยอริยสัจตามพระบาลีดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ช้อนั้นแล เป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ ตมหาที่ทำให้มีภพใหม่ ประกอบด้วย ความเพสิดเพสิดและความติดใจ คอยเพสิดเพสิดติดใจอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ ตมหา ๓ คือ กามตมหา ภวตมหา วิภวตมหา"^๒

๑ สัจ. ข. ๑๗/๔-๕/๓-๖

๒ วินย. ๔/๑๔/๑๔ และดู ขุ. ปฏี. ๓๑/๕๔๔-๖๐๑/๓๖๖-๓๖๘ , ๘๐/๘๔ อภิ. วิ. ๓๕/๑๕๔-๑๕๕/๑๑๗-๑๑๘

ในยุคนี้ทวารวดี สัจจกถา^๑ ได้แสดงอรรถแห่งทุกขสมุทัยอริยสัจไว้ ๔ ประการ คือ (๑) เป็นสภาพที่ประมวลมาซึ่งเหตุให้เกิดทุกข์ (๒) เป็นสภาพที่เป็นเหตุ (๓) เป็นสภาพที่ประกอบไว้ และ (๔) เป็นสภาพที่พัวพันเอาไว้

ส่วนในสังขนิเทศ วิสสุทธีมรรค^๒ ได้อธิบายลักษณะพิเศษของทุกขสมุทัยไว้ดังนี้

๑. มีความก่อให้เกิด(ทุกข์)เกิดขึ้นเป็นลักษณะ (ลักษณะ)
๒. มีอันทำไม่ให้เกิด(ทุกข์)ไม่ขาดสายเป็นกิจ (รละ)
๓. มีความท่วยเป็นผล (ปัจจุฐาน)

ทุกขสมุทัย คือเหตุเกิดทุกข์ พุทธปรัชญาถือว่า การประกอบกันเข้าของเหตุปัจจัย เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ทุกข์จะไม่เกิดขึ้นหรือไม่มี ถ้าไม่มีเหตุปัจจัยหรือเหตุปัจจัยถูกทำลายให้หมดไป เหตุปัจจัยดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ที่คนหรือตัวเอง ไม่ใช่มาจากสิ่งภายนอกที่ไกลจากตนเอง มีบางคนถือว่า ความสุขและทุกข์ทั้งปวงที่ได้รับในบัดนี้ หรือในชาตินี้เป็นผลกรรมเก่าที่ทำไว้แต่ปางก่อน อย่างเดียวกันมี(ปุพเพกตวาท) บางคนถือว่า สุขและทุกข์ทั้งปวงที่ได้รับในบัดนี้นั้น เป็นผลที่เกิดจากการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่ก็มี(อิศวรนิมิตวาท) หรือบางคนถือว่า สุขและทุกข์ทั้งปวงที่ได้รับในบัดนี้ เป็นสิ่งที่ เป็นไปเอง เสือลอย ไม่มีเหตุปัจจัย แล้วแต่โชคชตาก็มี(อเหตุกวาท)^๓ พุทธปรัชญาถือว่าความเห็น(ทิฐิ)อย่างนี้ เป็นความเห็นผิดพลาด เมื่อมีความเห็นผิดพลาดโดยถือเป็นเรื่องของบุญกรรมสร้างแต่ปางก่อนก็ตาม เป็นเรื่องของเทพผู้ยิ่งใหญ่ก็ตาม หรือเป็นเรื่องของโชคชตา หรือเหตุบังเอิญไม่มีเหตุปัจจัยใด ๆ ก็ตาม หรือถือว่าสิ่งเหล่านี้เป็นเหตุปัจจัยหรือเป็นตัวการก็ตาม ก็เป็นเหตุให้มีการหลบเลี่ยงปัญหา เพราะที่มีความเข้าใจว่า เรื่องสุขและทุกข์เป็นสิ่งที่อยู่เหนือวิสัยจะแก้ไขหรือถ่วงถอนด้วยตนเองได้ แต่เป็นเรื่องของกรรมเก่า เป็นเรื่องของพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ หรือเป็นเรื่องของโชคชตาหรือเหตุบังเอิญเป็นผู้กำหนดไว้อย่างแน่นอนแล้ว จึงปล่อยให้เป็นเรื่องที่อยู่ไกลจากไปจากความรับผิดชอบของตน ปล่อยตนตามสบาย ไม่นำพา ไม่คิดจะปรับปรุงแก้ไข ผ่อนคลาย คอยคิดโทษแต่คนโน้นหรือสิ่งนี้ หรือยกเอาคนโน้นหรือสิ่งนี้มาอ้างในการรับผิดชอบตนเอง

นอกจากนี้แล้ว ที่ปฏิเสธความเห็นดังกล่าว ก็เพราะความเข้าใจดังกล่าวนี้เป็นเรื่อง ที่ขัดต่อกฎธรรมดาของเหตุปัจจัย ทั้งนี้เพราะพุทธปรัชญาถือว่า เหตุปัจจัยหรือสาเหตุของทุกข์นั้น เป็นกฎธรรมดาที่อยู่ในตัวคนหรือที่ตนเอง เช่นเดียวกับกฎธรรมดาของชีวิตแก่งอื่น ๆ และเหตุปัจจัยของทุกข์นั้นก็คือกรรมที่ตนกระทำขึ้นมาเองโดยทางการกระทำทางกาย การพูด และการคิดที่ดีหรือชั่วที่ได้ประกอบแล้ว และกำลังประกอบอยู่ในปัจจุบัน จนกลายเป็นการสั่งสมไว้เป็นลักษณะนิสัยผูกพัน อยู่ในขันธสันดาน

๑ พุ. ปฎิ. ๓๑/๕๔๕/๓๒๖

๒ วิสสุทธีมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๔๘

๓ อัง. ตีก. ๒๐/๕๐๑/๒๐๘ อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๐/๕๔๐ และดู ม.อ. ๑๔/๒-๑๑/๑-๑๑

พุ. ขา. ๒๘/๕๘-๖๕/๑๘-๒๒, ๓๗๑/๒๒๔-๒๒๖

ข) ทรรศนะของพุทธปรัชญาในแง่ของตัณหา

พุทธปรัชญา ได้วิเคราะห์ความจริงเกี่ยวกับทุกขสมุทัยหรือเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์ลึกลงไปถึงต้นเค้าที่สำคัญ นั่นคือตัณหา ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ในพระสูตร ได้อธิบายความหมายของคำว่าตัณหาไว้ในที่หลายแห่ง เช่น

"ตัณหา ได้แก่ความกำหนัด ความพอใจ ความเพติดเพลิน ความกำหนัดกล้าแห่งจิต ความปรารถนา ความหลง ความติดใจ ความยินดี... กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา รูป-ตัณหา สัทตตัณหา..."^๑

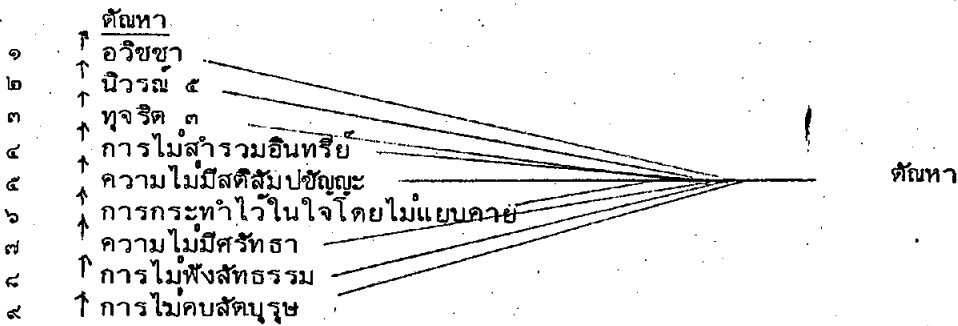
"ที่ชื่อว่าตัณหา เพราะกว้างขวาง แผ่ซ่านไป ครอบงำ นำไปผิด มีผลเป็นพิษ... แผ่ซ่านไปในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สกฺขล คณะ ลภ ยศ สรรเสริญ สุข เสนาสนะ..."^๒

"ตัณหา ชื่อว่าเป็นธรรมชาติมีขำย... เป็นประดุจขจัด เพราะประสานเกี่ยวไว้ เพราะเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูป เสียงเป็นต้น โดยเป็นไปทั้งในอารมณ์ชั้นต่ำ* และอารมณ์ชั้นสูง"^๓

ในตัณหาสูตร ได้แสดงความเป็นไปหรือความเป็นอยู่ของตัณหาเชิงเปรียบเทียบด้วยอาหาร ดังนี้

"ภวตัณหามีอวิชาเป็นอาหาร อวิชามีนิวรรณ์ ๕ เป็นอาหาร นิวรรณ์ ๕ มีทจฺจริต ๓ เป็นอาหาร ทจฺจริต ๓ มีการไม่สำรวมอินทรีย์เป็นอาหาร การไม่สำรวมอินทรีย์มีความไม่มีสติสัมปชัญญะเป็นอาหาร ความไม่มีสติสัมปชัญญะมีการกระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายเป็นอาหาร การกระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายมีความไม่มีศรัทธาเป็นอาหาร ความไม่มีศรัทธามีการไม่ฟังสัทธรรมเป็นอาหาร การไม่ฟังสัทธรรมมีการไม่คบสัตบุรุษเป็นอาหาร"^๔

จากพระสูตรนี้ อาจเขียนเป็นรูปให้เห็นได้ง่ายดังนี้

จากรูปที่เขียนขึ้นนี้ แสดงให้เห็นถึงความเป็นมาของตัณหา ๒ นัย คือ

๑. มหา. ๒๔/๑๔/๘

๒. ขุ. จุฬ. ๓๐/๑๗๐/๗๘

* อารมณ์ชั้นต่ำ คืออารมณ์ในกามภพ อารมณ์ชั้นสูงคืออารมณ์ในอรุภพ หรือหมายถึงเอาความสูงค่าในตัวมันเอง เช่น รูปที่เลว หยาบจัดเป็นรูปชั้นต่ำ รูปที่ละเอียดปราณีต จัดเป็นรูปชั้นสูง เป็นต้น

๓. วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๑ ตอน ๑, หน้า ๒

๔. อัง. ทสก. ๒๔/๖๒/๑๒๔

นัยแรก (ถ้าดูตามแนวตั้ง) จะเห็นว่าธรรมทั้ง ๔ ประการ คือตั้งแต่วิชาจนถึงการไม่คบสัตบุรุษ ต่างก็มีส่วนสัมพันธ์กับศีลห้าทั้งหมด ที่สัมพันธ์โดยตรงและใกล้ชิดกับศีลห้ามากที่สุดคืออวิชา ส่วนที่สัมพันธ์กับศีลห้าโดยอ้อมและอยู่ในตำแหน่งไกลสุด คือการไม่คบสัตบุรุษ* แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ถ้ามองอีกแง่ถึงความเป็นมาของศีลห้าแล้ว ความระบมมาอันดับแรกของศีลห้านับได้ว่า การไม่คบสัตบุรุษ เป็นที่มาแรกที่สุด ถ้ามองตามแง่นี้ การไม่คบสัตบุรุษจึงเป็นสาเหตุที่สำคัญแรกที่สุดที่ทำให้มีการไม่พึงสังฆธรรม ตลอดจนการมีอวิชาและศีลห้าในที่สุด

นัยที่ ๒ (ถ้ามองตามแนวนอนของรูปแล้ว) จะเห็นว่า ธรรม ๔ ประการ คือ อวิชา นีวรณ ๕ ทูจริต ๓ การไม่สำรวมอินทรีย์ ความไม่มีสติสัมปชัญญะ การกระทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย ความไม่มีศรัทธา การไม่พึงสังฆธรรม และการไม่คบสัตบุรุษ ทั้งหมดล้วนเกี่ยวโยงสนับสนุนซึ่งกันและกันในรูปของการเป็นกระบวนการคำจูนที่ก่อเป็นเหตุปัจจัยของศีลห้า

ศีลห้าเป็นตัวการที่ทำให้เกิดกรรมและทุกข์ จิตที่ถูกครอบงำโดยศีลห้าทำให้เกิดการกระทำ การแสดงออก และการสัมพันธ์กับชีวิตและโลกอย่างไม่ถูกต้อง ไม่เป็นไปตามอำนาจของความรู้ตามสภาพที่เป็นจริง หรือกล่าวได้อีกอย่างคือไม่เป็นไปตามทางที่เป็นกระบวนการหรือกระบวนการของธรรมชาติ แต่เป็นไปตามแนวทางที่มีการปรุง หรือผสม หรือตกแต่งขึ้นมาใหม่ จะปรุงแต่งอย่างไรนั้นอยู่ที่เงื่อนไขต่าง ๆ ของแต่ละคน หนึ่ง เพราะที่มีศีลห้าที่ตนเอง จึงทำให้กิเลสอื่น ๆ หลายอย่างเกิดตามมา เช่น ความริษยา ความหวาดหวั่น ความหวาดระแวง ความกลัว ความคับแค้น ความผิดหวัง และความอาฆาตเป็นต้น ในปาถะยสุต^๑ ได้กล่าวถึงอำนาจหรือกำลังของศีลห้าว่า "ศีลห้า ย่อมชักลากจุดดึงคนไป คนเป็นอันมากถูกศีลห้าผูกมัดไว้ และกัศีลห้าเป็นธรรมที่จะได้ยากในโลก"

พุทธปรัชญา แบ่งศีลห้าเป็น ๓ ประเภทก็มี เป็น ๖ ประเภทก็มี** ศีลห้า ๓ ประเภท คือ (๑) กามศีลห้า คือความอยากในกาม กามแบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ วัตถุกาม วัตถุอันน่าใคร่ วัตถุหรือสิ่งที่น่าใคร่กล่าวโดยสรุปมี ๕ อย่าง เรียกว่ากามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่น่าพอใจ และกิเลสกาม คือกิเลสเป็นเหตุใคร่ ได้แก่ ราคะ โภคะ อิจฉา อิสสา อรติ อสันตญฐี เป็นต้น (๒) ภวศีลห้า คือความทยานอยากในภพ เป็นความอยากเป็นอยู่ในภพที่เกิดด้วยอำนาจความอาลัยและความอยากเกิดในภพที่ปรารถนาต่อไป หรือความอยากเป็นโน้นเป็นนี้ และ (๓) วิภวศีลห้า คือความทยานอยากในอันปราศจากภพเป็นความอยากที่ให้พ้นไปเสียด้วยอำนาจแห่งความเบื่อหน่ายและความอยากดับสูญไม่เกิดในภพนั้น ๆ อีก ตลอดจนความอยากไม่เป็นโน้นเป็นนี้

ศีลห้า ๖ คือ (๑) รูปศีลห้า ศีลห้าที่เกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยรูป (๒) สัททศีลห้า ศีลห้าที่เกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยเสียง (๓) คันธศีลห้า ศีลห้าที่เกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยกลิ่น (๔) รสศีลห้า ศีลห้าที่-

* สัตบุรุษ หมายถึงคนดีมีศีลธรรม อาจหมายถึงเพื่อน พ่อแม่ ครูอาจารย์ สมณชีพราหมณ์ ตลอดจนท่านผู้รู้ทั้งหลาย

๑ สัง. ส. ๑๔/๒๑๖/๖๑

** ดูเพิ่มเติม ศีลห้า หน้า ๒๖๔

เกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยรส (๕) โภฏฐัพพัตถมา ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยสิ่งที่ต้องกาย และ (๖) อัมมัตถมา ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยธรรมารมณ์

พุทธปรัชญาถือว่า ทุกขสมุทัยคือตัณหานั่น เกิดขึ้นในคน หรือในกายและจิต หรือเกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยตาและรูป หูและเสียง จมูกและกลิ่น ลิ้นและรส กายและสิ่งที่ถูกต้องกาย ใจและธรรมารมณ์ อนึ่ง ตัณหาเมื่อดับ ก็ดับตรงที่คน หรือตรงที่กายและจิต หรือตรงที่ตาและรูป หูและเสียง เป็นต้น ดังนั้น ตัณหาเมื่อเกิดขึ้นในธรรมเหล่านี้ เมื่อดับก็ย่อมดับในธรรมเหล่านั้น และเมื่อใดคนเรากำจัดตัณหาได้หมด เมื่อนั้นก็เป็นอันกำจัดความทุกข์พร้อมทั้งรากเง่าได้หมด

มีพระสูตรหลายสูตรในพุทธปรัชญา แสดงถึงทุกขสมุทัยคือความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เช่น "ภิกษุทั้งหลาย เด็กนั้นเติบโตโตขึ้น อินทรีย์แก่กล้าเติบโตใหญ่ เล็บอ้อมพริ้งพร้อมด้วยกาม - ๕ ให้เขาปรนเปรอด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โภฏฐัพพะที่น่าปรารถนา นำใคร นำพ้อใจ มีลักษณะน่ารัก เนื่องด้วยกาม ขวนให้กำหนด ขวนให้ใคร่ เด็กนั้น เห็นรูปด้วยตา ... ฟังเสียงด้วยหู... รู้กลิ่นด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้องโภฏฐัพพะด้วยกาย... รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมติดในรูป... ในเสียง... ในกลิ่น... ในรส... ในโภฏฐัพพะ... ในธรรมารมณ์ที่มีลักษณะน่ารัก ย่อมซัดใจในรูป... ในเสียง... ในกลิ่น... ในรส... ในโภฏฐัพพะ... ในธรรมารมณ์ที่มีลักษณะไม่น่ารัก เด็กนั้นอยู่โดยปราศจากสติอันเข้าไปตั้งไว้ในกาย และมีใจคับแคบ ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ ๆ บำปอกุศลธรรมทั้งหลายดับไม่เหลือ เด็กนั้นประกอบความยินดียินร้ายไว้อย่างนี้ ได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม เขาย่อมตั้งหน้าเพลิด - เพลิน พรำชมเชย สยบติดอยู่ กับเวทนานั้น นันทีย่อมเกิดขึ้น นันทิในเวทนานั้นก็คืออุปาทาน เพราะอุปาทานของเขาเป็นปัจจัยก็มีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยก็มีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสก็เกิดขึ้นพร้อม ทุกขสมุทัย (คือความเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์) ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้"^๑

"ภิกษุทั้งหลาย ทุกขสมุทัย (ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์) เป็นไฉน อาศัยตา และรูปจึงเกิดจักขุ - วิญญาณ ความประจวบกันแห่งสิ่งทั้ง ๓ นั้น เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ภิกษุทั้งหลาย นี้แลคือทุกขสมุทัย... (ทางด้าน โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็มีข้อความอย่างเดียวกัน) "^๒

๓. ทุกขนิโรธปริยาลัง

ก) ความหมายของทุกขนิโรธปริยาลัง

ความหมายของทุกขนิโรธปริยาลังตามนัยแห่งพระบาลี ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขนิโรธปริยาลัง คือการที่ตัณหานั้นสารถออกไปได้โดยไม่เหลือ หมดไปเสียได้ สละไปเสียได้ สลัดออกได้ พ้นไปเสียได้ ไม่ทวน่งเหนียวพันไว้"^๓

๑ ม. มุ. ๑๒/๔๕๓/๓๔๘ ๒ สัง. นิ. ๑๖/๑๖๒/๗๕ สัง. สฬา. ๑๘/๑๕๔/๑๐๗

๓ วินย. ๔/๑๔/๑๘

ในยุคนิทอวรรค สัจจกถา^๑ ได้แสดงความหมายของทุกขนิโรธหรือสัจไว้ ๔ ประการ คือ (๑) เป็นสภาพธรรมที่สกัดออกจากทุกข์ (๒) เป็นสภาพธรรมที่สงบระงับ (๓) เป็นสภาพธรรมที่ยังจ่ายปรุงแต่งไม่ได้ และ (๔) เป็นสภาพธรรมที่เพี้ยนอมตะ ไม่มีการตายหรือการเกิดสืบต่อไป

ส่วนในสัจจนิเทศ วิสุทธิธรรม^๒ ได้แสดงลักษณะพิเศษของทุกขนิโรธไว้ ดังนี้

๑. มีความสงบเป็นลักษณะ (ลักษณะ)
๒. มีความไม่เคลื่อนคือไม่เปลี่ยนแปลงสภาพเป็นกิจ (รละ)
๓. มีความไม่มีนิमितคือเครื่องหมายแห่งทุกข์เป็นผล (ปัจจุปัจฐฐาน)

ทุกขนิโรธ หรือนิโรธ คือความดับทุกข์ ความหมายของคำว่าดับทุกข์นั้น หมายถึงดับที่เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์ เมื่อเหตุปัจจัยของทุกข์ดับ ความทุกข์ก็ดับไปเองโดยอัตโนมัติ ดังนั้น ความหมายของคำว่าดับทุกข์ (ทุกขนิโรธ) ตามทรรศนะของพุทธปรัชญานั้น หมายถึงดับที่เหตุปัจจัยของทุกข์ ไม่ใช่การดับที่ตัวความทุกข์ เพราะว่าทุกข์นั้นเป็นผลของสมุทัย (ตัณหา) สมุทัยเป็นเหตุของทุกข์ ทุกข์จึงเป็นปลายเหตุหรือผลของสมุทัย การดับทุกข์ต้องดับที่เหตุมิใช่ที่ผล หรือต้องดับที่ต้นเหตุมิใช่ที่ปลายเหตุ เปรียบเทียบได้กับความเจ็บปวดที่เกิดจากโรค การแก้หรือการดับความเจ็บปวด มิใช่แก้ที่ความเจ็บปวด แต่ต้องแก้ที่ตัวเชื้อโรค เมื่อเชื้อโรคถูกทำลาย ความเจ็บปวดก็หายไปเอง

การดับทุกข์ก็เช่นกัน คือเมื่อดับเหตุให้เกิดทุกข์คือตัณหาได้ ความดับทุกข์เกิดขึ้นเอง เมื่อไม่มีเหตุให้เกิดทุกข์ ทุกข์ก็ไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้ ความดับทุกข์นั้น ย่อมเกิดขึ้นตามสัดส่วนของตัณหาที่ละได้ เหมือนกับความร้อนกับความเย็น เมื่อไม่เหตุที่ทำให้เกิดความร้อน ความร้อนก็ไม่มีความเย็นก็จะเกิดขึ้น ความเย็นจะเกิดขึ้นตามสัดส่วนของความร้อนที่ลดลง

ในพุทธปรัชญาใช้คำว่าทุกขนิโรธกับนิพพานเป็นคำไวพจน์ของกันและกัน เพราะเมื่อกล่าวถึงสภาพลักษณะของนิโรธแล้ว องค์ธรรมของทุกขนิโรธก็คือนิพพานนั่นเอง นิพพานนั้นมีชื่อเรียกต่างๆ รวมทั้งคำว่าทุกขนิโรธ

อนึ่ง (ในสูตรที่แสดงทุกขสมุทัยนั้นเอง) พุทธปรัชญาได้แสดงถึงทุกขนิโรธหรือความดับทุกข์ไว้ ดังนี้

" (ต่อมา เด็กนั้นเจริญวัย ได้ออกบวช ศึกษาคำสอน ปฏิบัติธรรม ประกอบด้วยศีล มีอินทรีย์สังวร และเจริญญาณแล้ว) เธอเห็นรูปด้วยตา... ฟังเสียงด้วยหู... รู้กลิ่นด้วยจมูก... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ไม่ติดพันในรูป... ในเสียง... ในกลิ่น... ในรส... ในโผฏฐัพพะ... ในธรรมารมณที่มีลักษณะนารัก ไม่ซัดเคืองในรูป... ในเสียง... ในกลิ่น... ในรส... ในโผฏฐัพพะ... ในธรรมารมณที่มีลักษณะไม่นารัก เธออยู่อย่างมีสติเข้าไปตั้งไว้ในกาย มีจิตใจกว้างขวางไม่มีประมาณ และรู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายดับไปไม่เหลือ-

๑ พ. ปฐ. ๓๑/๔๔๔/๓๒๖

๒ วิสุทธิธรรมแปล, ฉบับแปลของมหาบัณฑิตวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๔๔

เธอผู้จะความยินดียินร้ายได้อย่างนี้แล้ว ได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม เธอย่อมไม่ตั้งหน้าเพลิดเพลัน ไม่พรั่นข่มเขย ไม่สยบติดอยู่กับเวทนานั้น นันทิได้ ๆ ในเวทนาทั้งหลายย่อมดับ เพราะความดับแห่งนันทิของเธอ อุปาทานก็ดับ เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดับ เพราะภพดับ ชาตีกก็ดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะ โสกะ ปรีทเวหะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสกก็ดับ ความดับแห่งทุกข์ทั้งสิ้นย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้"^๑

"ภิกษุทั้งหลาย ความดับไปแห่งทุกข์เป็นฉนวน อาศัยตาและรูปจึงเกิดจักขุวิญญาณ ความประจวบพร้อมแห่งสิ่งทั้ง ๓ นั้น เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหานั้นแหละดับไปไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดับ เพราะภพดับ ชาตีกก็ดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะ โสกะ ปรีทเวหะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสกก็ดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ นี้แลเป็นความดับแห่งทุกข์"^๒

เมื่อดับตัณหาพร้อมทั้งกิเลสอื่น ๆ ที่มีรากเง่ามาจากตัณหาที่ครอบงำจิตได้แล้ว จิตก็จะไม่มีความดิ้นรน กระทบกระชวย กระสับกระส่าย คิดพล่านและความเดือดร้อน เป็นจิตที่เป็นอิสระสงบ ปลอดโปร่ง ผ่องใส สะอาด บริสุทธิ์ ตามธรรมชาติแท้ของมัน ตัณหาและอวิชชาจะไม่มียธิพลมาครอบงำ บงการ หรือคอยหลุนชักนำให้จิตไขว่เขวอีกต่อไป เมื่อไม่มีตัณหาและอวิชชา อวิชชาหรือปัญญา ก็จะเข้ามาแทนที่ เป็นเจ้าของพฤติกรรม การกระทำก็จะดำเนินไปตามภายใต้การควบคุมของปัญญา ปัญญาจะถูกนำมาใช้อย่างเต็มที่ โดยไม่มีอะไรมาท้วงเหนี่ยวหรือทำให้เบี่ยงเบน จึงทำหน้าที่เพื่อความดีงามเพียงอย่างเดียว ชีวิตจึงเป็นชีวิตที่ดำเนินไปด้วยปัญญา ข้อที่น่าสังเกตอีกอย่างคือ เมื่อตัณหาและอวิชชาหมดไป ปัญญาที่เกิดขึ้น ลักษณะที่มาพร้อมกับปัญญาคือความบริสุทธิ์และความกรุณา ปัญญา ความบริสุทธิ์ และความกรุณาจะเป็นธรรมที่เกิดร่วมเป็นไปด้วยกัน

ข) ประเภทของทุกขนิโรธ

ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค^๓ ท่านจัดประเภทของทุกขนิโรธไว้ ๕ ประการ* คือ

๑. วิกขัมภนนิโรธ ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยการข่มไว้ด้วยอำนาจของฌาน
๒. ตทังคนิโรธ ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยองค์ธรรมที่เป็นคู่ปรับตรงกันข้ามกัน

* คำว่า นันทิ (ที่แสดงในตัวอย่างทุกขสมุทัยและทุกขนิโรธ) นั้น ก็คือตัณหา คือเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ทางทวารและเสวยเวทนาแล้ว ถ้าปล่อยให้เกิดขึ้นที่หรือตัณหาในเวทนานั้น ๆ ก็จะเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน... ภพ... ชาติ ฯลฯ ติดต่อกันไปเป็นรูปของวงจร แต่ถ้าหลังจากการรับรู้อารมณ์ทางทวาร และเสวยเวทนาแล้ว ไม่ปล่อยให้มันหรือตัณหาเกิดขึ้น วงจรก็ขาด คือธรรมต่อไปคืออุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ เป็นต้นก็จะไม่เกิด ทุกข์ก็ไม่เกิด ก็จะเป็นทุกขนิโรธ

๑ ม. ม. ๑๒/๔๔๔/๔๐๔

๒ สัจ. นี. ๑๖/๑๖๓/๗๔ สัจ. สฬา. ๑๔/๑๔๔/๑๐๗

๓ ขุ. ปฏิ. ๓๑/๖๔/๒๒; ๗๐๔/๔๓๔

* ดูเพิ่มเติม วิมุตติ ๔ หน้า ๒๔๕

๓. สมุจเจตนิโรธ คับกิเลสดับทุกข์ด้วยเหตุขจัดด้วยโลกุตตรมรรค ตั้งแต่พระโสดาบัน* ขึ้นไป

๔. ปฏิปัสสทธินิโรธ คับกิเลสดับทุกข์ด้วยความสงบระงับไปด้วยโลกุตตรผล

๕. นิสสรณนิโรธ คับกิเลสดับทุกข์ด้วยการสลัดออกไปได้ (จากกิเลสและทุกข์)

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง

ก) ความหมายของทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ความหมายของทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังตามที่แสดงไว้ในพระบาลีนั้น ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คืออริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฎฐิ (ความเห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) สัมมาวาจา (การพูดชอบ) สัมมากรรมมันตะ (การกระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (ความพยายามชอบ) สัมมาสติ (สติชอบ) สัมมาสมาธิ (สมาธิชอบ)..."^๑

ในยุคนิทวารรค สังจกถา^๒ ได้แสดงความหมายของทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาหรือมรรคสังไว้ ๔ ประการ คือ (๑) เป็นสภาพธรรมที่นำออกไป (๒) เป็นสภาพธรรมที่เป็นเหตุ (๓) เป็นสภาพธรรมที่เห็นตามความเป็นจริง และ (๔) เป็นสภาพธรรมที่เป็นอธิปัตติ

ส่วนในสังจกนิเทศ วิสุทธิมรรค^๓ ได้อธิบายลักษณะพิเศษของทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาหรือมรรคสังไว้ดังนี้

๑. มีความนำออกจากสังสารวัฏเป็นลักษณะ (สังขณะ)
๒. มีการกระทำความละกิเลสเป็นกิจ (รละ)
๓. มีความออกจากนิमितและปรวัติเป็นผล (ปทัฏฐาน)

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง นับว่าเป็นส่วนสำคัญของอริยสัง เรียกว่ามรรคหรือมรรคสังคือทางปฏิบัติให้บรรลุถึงความดับทุกข์ ถ้าปราศจากมรรคสังเสียแล้วความดับทุกข์ก็จะมีไม่ได้ ความสำคัญของพุทธปรัชญาอยู่ที่มรรคสังนี้เอง มรรคสังเป็นหลักฐานยืนยันซึ่งสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ว่าเป็นสิ่งที่มียุ่จริง ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เลื่อนลอยเพื่อฝัน เป็นสิ่งที่นำไปใช้ปฏิบัติกับชีวิตนี้และเป็นสิ่งที่มีความ

* พระโสดาบัน ละสักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้โดยเด็ดขาดด้วยโสดาปัตติมรรค พระสกทาคามี ละสักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้เหมือนพระโสดาบันแล้ว มีคุณธรรมเพิ่มขึ้นคือทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลงด้วยสกทาคามีมรรค พระอนาคามี ละเพิ่มได้อีก ๒ คือกามราคะ ปฏิฆะ ด้วยอนาคามีมรรค สังโยชน์ ๕ ประการที่พระอนาคามีจะได้นี้รวมเรียกว่าโอรัมภาคิยสังโยชน์ คือสังโยชน์เบื้องต่ำ พระอรหันต์ นอกจากละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการเหมือนพระอนาคามีบุคคลแล้ว ยังละสังโยชน์เบื้องสูงอีก ๕ ประการได้ด้วยอรหัตมรรค สังโยชน์เบื้องสูง ๕ ประการนี้ เรียกว่าอุทัมภคิยสังโยชน์ คือ รุปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

๑ วินย. ๔/๑๓/๑๘

๒ พุ. ปาฎิ. ๓๑/๔๔๕/๓๒๗

๓ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๕๘

จำเป็นกับชีวิตนี้ มิใช่เป็นเหตุผลทางปัญญาหรือความคิดเพียงอย่างเดียว มรรคสังขเป็นหลักฐานที่แน่ชัด ที่ยืนเด่นท่าทายเป็นทุกคนไม่ว่าจะเป็นปราชญ์หรือบัณฑิตก็ตาม เข้าไปพิสูจน์ทดลองสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้ได้ด้วยตนเองว่าเป็นความจริงอย่างที่พระองค์ทรงสอนนั้นหรือไม่ได้ทุกยุคสมัย

อนึ่ง ในอริยสัง ๔ ประการนั้น มรรคหรือมรรคสังขเป็นเหตุแห่งนิโรธ(คือการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ เป็นเหตุของความดับทุกข์) ทำนองเดียวกันกับสมุทัยเป็นเหตุแห่งทุกข์(คือการมีตัณหาเป็นเหตุแห่งการมีความทุกข์) ดังนั้น มรรคกับสมุทัยจึงเป็นธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน มรรคเพิ่มขึ้นมากเท่าใด สมุทัยก็จะลดลงมากเท่านั้น เมื่อมรรคเจริญขึ้นหรือปฏิบัติตามมรรคได้จนถึงขั้นสูงสุด สมุทัยก็จะหมดไปโดยสิ้นเชิง เมื่อสมุทัยหมดไป ภาวะของนิโรธก็เกิดขึ้น เมื่อภาวะของนิโรธเกิดขึ้น ภาวะของทุกข์ก็หมดไป ความสัมพันธ์กันระหว่างอริยสัง ๔ นี้ อาจเขียนรูปให้เห็นได้ง่ายดังนี้

	เหตุปัจจัย	ผล
คู่ที่ ๑	สมุทัย	ทุกข์
คู่ที่ ๒	มรรค	นิโรธ

(Diagram showing causal relationships:
 - สมุทัย (Cause) leads to ทุกข์ (Effect)
 - มรรค (Cause) leads to นิโรธ (Effect)
 - ทุกข์ (Cause) leads to สายเกิดทุกข์ (สมุทัยวาร) ทางผิด (Effect)
 - นิโรธ (Cause) leads to สายดับทุกข์ (นิโรธวาร) ทางถูก (Effect)
 - There are bidirectional arrows between สมุทัย and มรรค, and between ทุกข์ and นิโรธ.
)

ตามรูปที่แสดงนี้ แบ่งย่อยได้ ๒ นัย และจับคู่ได้เป็น ๔ คู่ ดังนี้

นัยที่ ๑ แสดงถึงธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยของกันและกัน มี ๒ คู่ คือ

๑. สมุทัย เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ หรือความทุกข์มีสมุทัยเป็นแดนเกิด
๒. มรรค เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนิโรธ หรือนิโรธมีมรรคเป็นแดนเกิด

ทั้ง ๒ คู่นี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงก้าวรดำเนินชีวิต ๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ เป็นการดำเนินชีวิตที่เป็นไปบนฐานของตัณหา ๓ คือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา หรือบนฐานของตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น พุทธปรัชญาถือว่า การดำเนินชีวิตตามแบบนี้ เป็นการดำเนินชีวิตที่ไม่ถูกต้อง เพราะการดำเนินชีวิตแบบนี้ทำให้เกิดผลเป็นความทุกข์ต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องกันไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด แบบที่ ๒ เป็นการดำเนินชีวิตไปบนฐานของมรรค ๘ เป็นการดำเนินชีวิตที่ไม่พัวพันหรือต้องสยบอยู่ภายใต้อิทธิพลของตัณหา แต่เป็นการดำเนินชีวิตตามมรรค ๘ ซึ่งเป็นการดำเนินไปตามเงื่อนไขของเหตุ-ผลหรือปัญญา พุทธปรัชญาถือว่าทางดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนี้ นำไปสู่ความหลุดพ้นจากตัณหา หรือจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง และสามารถเข้าถึงวิมุตตินั้นมีอยู่เพียงสายเดียว คือทางแห่งมรรค ๘ นี้เท่านั้น ดังนั้น มรรค ๘ จึงมีชื่อเรียกในพุทธปรัชญาอีกชื่อหนึ่งว่า เอกายนมรรค (คือทางสายเอกหรือทางสายเดียวที่ประกอบด้วยองค์การ ๘ อย่าง)

นัยที่ ๒ แสดงถึงธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน มี ๒ คู่ คือ

๑. มรรคเป็นคู่ปรับของสมุทัย
๒. นิโรธเป็นคู่ปรับของทุกข์

ทั้ง ๒ คู่นี้ เป็นการแสดงว่า ชีวิตที่ดำเนินไปด้วยตัณหา หรือมีตัณหาเป็นตัวชักนำ ชื่อว่าเป็นชีวิตที่ห่างไกลมรรค ๘ ส่วนชีวิตที่ดำเนินไปโดยมรรค ๘ เป็นฐาน ชื่อว่าเป็นชีวิตที่ห่างไกลจากตัณหา

และถ้าชีวิตยังมีทุกข์ชื่อว่าไม่มีนิโรธ เป็นชีวิตที่ยังข้องอยู่หรือพัวพันอยู่กับทุกข์ ส่วนชีวิตที่ชื่อว่านิโรธ เป็นชีวิตที่ดับหรือหมดความทุกข์ ความเดือดร้อน เป็นชีวิตที่มีความสุข สงบ ร่มเย็น ซึ่งเป็นผลที่เกิดจากนิโรธหรือจากภาวะที่หมดตัณหา ดังนั้น ตัวนิโรธคือสภาพที่หมดทุกข์หมดตัณหา แต่ไม่ใช่ตัวทำลายสมุทัยหรือตัณหา ตัวทำลายสมุทัยหรือตัณหาคือมรรค ๘ จากแง่นี้ จะเห็นว่า มรรค ๘ เป็นทั้งเหตุปัจจัยให้เกิดนิโรธ และเป็นตัวทำลายสมุทัยหรือตัณหาที่เป็นเหตุปัจจัยที่เป็นต้นเค้าของทุกข์

ข) มรรค ๘ กับมัชฌิมาปฏิปทา

มรรค ๘ หรือมรรคมืองค์ ๘ ชื่อว่าเป็นมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางในพุทธปรัชญา คำว่ามัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางในพุทธปรัชญานั้น จึงไม่ใช่เป็นการแบ่งโดยเอา ๒ ทารแบบเลขคณิต และไม่ใช่การกระทำหรือความคิดที่อยู่กึ่งกลางระหว่างการกระทำหรือความคิด ๒ แนว เป็นต้น แต่ทางสายกลางที่ได้ชื่อว่ามัชฌิมาปฏิปทานั้น คือการดำเนินตามมรรคมืองค์ ๘ เป็นการดำเนินชีวิตไปด้วยเหตุผลและปัญญา ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร^๑ และตถาคคสูตร^๒ ได้แสดงมัชฌิมาปฏิปทาไว้ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลายที่สุด ๒ อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ คือการหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลายอันเป็นการกระทำข้านต่ำ เป็นชั้นของชาวบ้าน เป็นชั้นของบุรุษน ไม่เป็นอริยะไม่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง และประกอบความเดือดร้อนลำบากให้แก่ตน อันเป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง"

"ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วซึ่งทางสายกลาง ที่ไม่ของแหวะกับที่สุดทั้งสองอย่างนั้น เป็นทางที่ทำให้เกิดจักขุ ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน"

"ก็ทางสายกลางนั้น... เป็นไฉน ทางสายกลางนั้น คือ มรรคอันเป็นอริยะ มืองค์ประกอบ ๘ ประการ ได้แก่สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ"

มัชฌิมาปฏิปทา คือมรรค ๘ นี้ จัดว่าเป็นการประมวลหลักจริยธรรมทั้งหมดในพุทธปรัชญา เป็นคำสอนที่แสดงหลักปฏิบัติให้ดำเนินไปสู่จุดหมายปลายทาง ให้เป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง ชีวิตที่ดำเนินไปตามมัชฌิมาปฏิปทาชื่อว่าเป็นชีวิตที่ดำเนินไปตามแนวทางแห่งปัญญาและสัมมาปฏิปทา ซึ่งจะนำไปสู่การดับกิเลสและทุกข์ในที่สุด ถ้าชีวิตไม่ดำเนินไปตามทางมัชฌิมาปฏิปทาแล้ว การดับกิเลสและทุกข์ก็ไม่อาจสำเร็จได้ การถึงจุดหมายปลายทางคือวิมุตติและนิพพานก็ไม่อาจเป็นไปได้ เพราะเหตุนี้ ในพุทธปรัชญามีพุทธพจน์ที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของมัชฌิมาปฏิปทาหรือมรรค ๘ ไว้มากมาย^๓

๑ วินย. ๔/๑๓/๑๘

๒ สัง. ม. ๑๘/๑๖๖๔/๔๑๐

๓ สัง. สฬา. ๑๘/๒๓๐/๑๖๓ สัง. ม. ๑๘/๖๘/๒๑ , ๑๒๘/๓๓, ๑๒๘/๓๔

อัง. ฉักก. ๒๒/๓๓๔/๔๒๐ ๑๗๑

ค) คำอธิบายมรรค ๔ โดยสังเขป

๑) สัมมาทิฐิ

(ก) ความหมายของสัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ หมายถึงความเห็นถูกต้อง ความรู้ที่ถูกต้อง หรือความเข้าใจถูกต้อง คือมีความรู้หรือความเข้าใจในอริยสัจ ๔ ได้แก่ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค^๑ มีความรู้ความเข้าใจในอกุศล อกุศลมูล กุศล และกุศลมูล^๒ มีความรู้ความเข้าใจในไตรลักษณ์^๓ มีความรู้ความเข้าใจในปฏิจลสมุปบาท^๔

(ข) ระดับของสัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ แบ่งเป็น ๒ ระดับ^๕ คือ

๑. สัมมาทิฐิที่เป็นสาสวะหรือโลกียะ จัดว่าเป็นสัมมาทิฐิเบื้องต่ำ คือเป็นสัมมาทิฐิที่เป็นฝ่ายบุญ ยังอำนวยการวิปากขันธ เช่นความเห็นว่าการทำบุญมีผล ทานที่ให้แล้วมีผล กรรมที่ทำไว้ย่อมมีผล คือทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว เป็นต้น สัมมาทิฐิในระดับนี้ สามารถกำจัดความเห็นผิดในชั้นหยาบได้ แต่กำจัดความเห็นผิดในชั้นอนุสัยที่ละเอียดคืออวิชชาเป็นต้นยังไม่ได้ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม สัมมาทิฐิระดับนี้ ก็มีความสำคัญเช่นเดียวกัน เพราะเป็นแรงชักนำให้เกิดกายกรรม วาจกรรม และมโนกรรมที่เป็นกุศล เพราะคนเราจะทำอะไรก็ตาม ย่อมจะทำไปตามความเห็นหรือความคิดเข้าใจ ถ้าความเห็นถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิ กิจที่ทำทางกายและคำที่พูดทางวาจาก็จะถูกต้องไปด้วย แต่ถ้ามีมิจฉาทิฐิคือความเห็นผิด กายกรรม วาจกรรม และมโนกรรมก็พลอยผิดไปด้วย

๒. สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะหรือโลกุตตระ จัดเป็นสัมมาทิฐิเบื้องสูง เป็นองค์มรรค คือเป็นสัมมาทิฐิที่เป็นตัว วิชชา ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ หรือธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ของพระอริยะที่มีจิตไม่มีกิเลสสาสวะใด ๆ สัมมาทิฐิในระดับของตัววิชชาหรือปัญญานี้ สามารถขจัดความเห็นผิดชั้นอนุสัยคืออวิชชาเป็นต้นได้

(ค) ความสำคัญของสัมมาทิฐิ

พุทธปรัชญาถือว่า สัมมาทิฐิมีความสำคัญมาก มีพระพุทธรูปที่แสดงถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิไว้ในสูตรต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เช่น

- ๑ ทิ. ม. ๑๐/๒๔๔/๒๘๗ ม. มุ. ๑๒/๑๑๔/๗๔, ๑๔๔/๔๔ ม. อุ. ๑๔/๗๐๔/๓๘๔
- สัง. ม. ๑๔/๓๔/๔ อภี. วิ. ๓๔/๑๖๓/๑๒๒, ๔๗๐/๓๒๔
- ๒ ม. มุ. ๑๒/๑๑๑/๗๓
- ๓ สัง. ข. ๑๗/๑๐๓/๕๕ สัง. สฬา. ๑๔/๒๔๔/๑๗๔
- ๔ ม. มุ. ๑๒/๑๑๓-๑๓๐/๗๕-๘๓ สัง. นิ. ๑๖/๔๓/๑๗
- ๕ ม. อุ. ๑๔/๒๔๘/๑๔๔

"เราไม่มีพิจารณาเห็นธรรมอันแม้อย่างหนึ่ง ซึ่งจะเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นได้
เกิดขึ้น, หรือกุศลธรรมที่เกิดแล้ว, เป็นไปเพื่อความงอกงามไพบุลย์เหมือนสมมาทัญญูนี้เลย"^๑

"ข้อที่ภิกษุทั้งหลายอธิบายอริยชา, ยังวิชาให้เกิด ทำให้แจ้งนิพพานได้ ด้วยทัญญูที่ตั้งไว้ชอบ
ด้วยมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ชอบ, นี้เป็นสิ่งที่เป็นไปได้, นั่นเป็นเพราะเหตุอะไร ก็เพราะมีทัญญู
ที่ตั้งไว้ชอบแล้ว"^๒

"ภิกษุทั้งหลาย, เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่, ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน, เป็นบุพนิมิตฉันใด
สมมาทัญญูก็, เป็นตัวนำ, เป็นบุพนิมิตเพื่อการตรัสรู้ตามเป็นจริงซึ่งอริยสัจ ๔ ฉะนั้น"^๓

"... บรรดา มรรค ๘ นั้น, สมมาทัญญูนับได้ว่าเป็นหัวหน้า, เป็นประธาน, คือเพราะ
สมมาทัญญูจึงรู้จักมีจฉาทัญญูว่ามีจฉาทัญญู, รู้จักมีจฉาสังกัปปะว่าเป็นมีจฉาสังกัปปะ, รู้จักสมมา-
สังกัปปะว่าเป็นสมมาสังกัปปะ ..."^๔ "เพราะสมมาทัญญู, สมมาสังกัปปะจึงพอเหมาะได้
เพราะมีสมมาสังกัปปะ, สมมาว่าจจึงพอเหมาะได้ ..."^๕

ในบรรดากรรม ๓ คือ กายกรรม, วาจกรรม, และมโนกรรม, ท่านจัดทัญญูเข้าใน
มโนกรรม, คือสมมาทัญญูเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล, และมีจฉาทัญญูเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล,
มโนกรรมที่เป็นสมมาทัญญูและมีจฉาทัญญูนี้,^๖ เป็นกรรมที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง,^๗ และมีอิทธิพลอยู่
เหนือกายกรรมและวจกรรม, เพราะกายกรรมและวจกรรมจะเป็นอย่างไร, จะดีหรือชั่วนั้นขึ้น
อยู่กับมโนกรรม, คือถ้ามโนกรรมเป็นสมมาทัญญูอันเป็นฝ่ายดี, กายกรรมและวจกรรมก็เป็นฝ่าย
ดีเป็นกุศลด้วย, ถ้ามโนกรรมเป็นมีจฉาทัญญูอันเป็นฝ่ายชั่ว, ก็จะทำให้กายกรรมและวจกรรม
เป็นฝ่ายชั่วเป็นอกุศลไปด้วย, ดังนั้นพุทธปรัชญาจึงถือว่า, สมมาทัญญูและมีจฉาทัญญูมีอิทธิพล
ครอบงำวิถีชีวิตของมนุษย์, ทำให้บทบาทในวิถีชีวิตมนุษย์แยกเป็น ๒ ฝ่าย, คือฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว

(ง) สิ่งที่ขัดขวางไม่ให้เกิดสมมาทัญญู

พุทธปรัชญา ถือว่า, สิ่งที่เป็นอุสรรคขัดขวางไม่ให้เกิดสมมาทัญญู (แต่ให้เกิดมีจฉาทัญญู) นั้น
คือความเห็นคลาดเคลื่อน, ไม่ตรงตามความเป็นจริง, มีชื่อเรียกในศัพท์ทางธรรม ว่า วิปัลลาส, มี ๓
อย่าง คือ,

๑. สัญญาวิปัลลาส, ความจำหมายคลาดเคลื่อนจากความจริง
๒. จิตวิปัลลาส, ความคิดคลาดเคลื่อนไปจากความจริง และ
๓. ทัญญูวิปัลลาส, ความเห็นคลาดเคลื่อนไปจากความจริง

๑ อัง. ตัก. ๒๐/๑๘๒/๔๑

๒ สัง. ม. ๑๔/๔๓/๑๑, ๒๔๑/๘๘

๓ สัง. ม. ๑๔/๑๗๒๐/๕๓๓

๔ ม. ฎ. ๑๔/๒๕๔/๑๔๘, ๒๕๘/๑๕๘, ๒๖๔/๑๖๐, ๒๖๘/๑๖๑ ฯลฯ

๕ ม. ฎ. ๑๔/๒๗๘/๑๖๓

๖ อัง. ทสก. ๒๔/๑๐๔/๒๑๔-๑๖, ๑๖๕/๒๘๐-๘๖, ๑๘๓/๓๐๘-๓๑๒ ม. ม. ๑๓/๖๔/๕๓

* อ้างแล้ว หน้า ๒๓๒

*
ความเห็นคลาดเคลื่อน ๓ ประการนี้ ตั้งอยู่บนฐานสำคัญ ๔ อย่าง คือ

- ๑. มีความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง
- ๒. มีความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข
- ๓. มีความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่มีโทษว่าตน และ
- ๔. มีความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่งามว่างาม °

(จ) ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ

ในพุทธปรัชญา ได้แสดงว่า สิ่งซึ่งช่วยให้เกิดสัมมาทิฐินั้นมีอยู่ ๒ ทาง ๒ คือ

๑. ปรโตโฆสะ หมายถึงสิ่งแวดล้อมที่ดึงามถูกต้องที่เป็นปัจจัยภายนอก ช่วยชักจูงหรือช่วยกระตุ้น ให้เกิดสัมมาทิฐิ เช่น การสนทนาซักถาม การศึกษาเล่าเรียน โดยเฉพาะแล้วคำบอกกล่าวหรือคำแนะนำสั่งสอนของกัลยาณมิตร °

๒. โยนิโสมนสิการ คือการทำให้ใจโดยอุบายแยบคาย ซึ่งเป็นปัจจัยภายใน หมายถึงการรู้จักใช้ความคิดถูกวิธี รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะปัญหาที่นั้น ๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และสัมพันธ์กับเหตุปัจจัย ในพระสูตรได้เน้นโยนิโสมนสิการว่า โยนิโสมนสิการนี้ นอกจากเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิหรือปัญญาบริสุทธิ์ที่ทำให้สิ้นอาสวะทั้งหลายแล้ว ยังเป็นต้นเค้าหรือเหตุเกิดแห่งกุศลธรรม และทำให้อกุศลธรรมเสื่อมไป °

ในทิฆนิกาย ° ท่านได้แสดงถึงลำดับธรรมที่เกิดจากโยนิโสมนสิการจนถึงลำดับธรรมสุดท้ายคือวิมุตติว่า

"... ธรรม ๔ อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ธรรม ๔ อย่างที่มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล คือ เมื่อมีโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อมีปราโมทย์ปีติย่อมเกิด เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบระงับ เมื่อกายสงบระงับย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุขจิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริงย่อมเกิดนิพพิทา เมื่อนิพพิทากี้อย่อมวิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุตติ"

เหตุปัจจัยเกิดสัมมาทิฐิ ๒ ประการนี้ ถ้าเทียบกับปัญญา ๓ คือสุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง การศึกษาเล่าเรียนหรือการค้นคว้าเป็นต้น จินตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด และภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการบำเพ็ญภาวนาแล้ว จะเห็นว่า สุตมยปัญญาเป็นปรโตโฆสะ ส่วนจินตมยปัญญาและภาวนามยปัญญาเป็นโยนิโสมนสิการ

---

* ดูเพิ่มเติม วิกิพีเดีย หน้า ๒๓๒-๒๓๓

๑ อัง. จตฺก. ๒๑/๔๔/๖๗ พุ. ปฐฺ. ๓๑/๕๒๕/๓๐๐

๒ ม. นุ. ๑๒/๔๔๗/๔๔๓ อัง. ทก. ๒๐/๓๗๑/๑๐๓

๓ สัง. ม. ๑๘/๕-๑๑/๒-๔, ๑๒๘/๓๕ อัง. เอก. ๒๐/๗๒/๑๔, ๘๖/๑๗ อัง. นวก. ๒๓/ - ๒๐๕/๓๔๑ ๒๐๗/๓๔๕ พุ. อิติ. ๒๕/๘๘/๑๑, ๑๘๕/๒๐๔, ๒๕๔/๒๖๐ พุ. ชา. ๒๗/๑๘๑๒/๓๔๔ ๑๑๑

๔ อัง. เอก. ๒๐/๑๘๖/๔๑ ม. นุ. ๑๒/๑๑/๑๒

๕ สัง. ม. ๑๘/๔๔๖/๑๓๖, ๔๖๕/๑๔๒ อัง. เอก. ๒๐/๖๘/๑๓, ๕๐๘/๒๔๐

๖ ที. ปา. ๑๑/๔๕๕/๓๒๗

ดังนั้น จะเห็นว่า องค์ประกอบที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิหรือความเห็นที่ถูกต้องนั้น ต้องอาศัย องค์ประกอบ ๒ อย่าง หรือปัญญา ๓ ประเภทตามที่กล่าวแล้ว ควบคู่กันไป สัมมาทิฐิจึงจะเกิดได้

๒) สัมมาสังกัปปะ

(ก) ความหมายของสัมมาสังกัปปะ

สัมมาสังกัปปะ หมายถึงความดำริชอบ ความดำริ(สังกัปปะ)นั้น หมายถึงความคิดหรือแนวคิด(ที่จะทำอะไรบางอย่าง) ความดำริหรือสังกัปปะนี้เกิดจากความเห็นหรือทิฐิ คือเมื่อมีความเห็นถูกต้อง(สัมมาทิฐิ)แล้ว ย่อมเกิดความคิดหรือแนวคิดที่จะทำอะไรบางอย่างที่ถูกต้อง(สัมมาสังกัปปะ)ด้วย ในบาลีได้แสดงความหมายของสัมมาสังกัปปะไว้ดังนี้

"... ความดำริในการออกจากกาม (เนกขัมมสังกัปปะ) ความดำริในการไม่ปองร้าย (อพยพาทสังกัปปะ) ความดำริในการไม่เบียดเบียน(อวิหิงสาสังกัปปะ) นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ"^๑

(ข) ระดับของสัมมาสังกัปปะ

สัมมาสังกัปปะนี้ แบ่งออกเป็น ๒ ระดับ^๒คือ

๑. สัมมาสังกัปปะที่เป็นเบื้องต้นหรือระดับโลกียะ คือเป็นสัมมาสังกัปปะที่ยังมีอาสวะ เป็นฝ่ายบุญ ยังอำนวยการวิบากชั้นอื่น เช่น เนกขัมมสังกัปปะ อพยพาทสังกัปปะ และอวิหิงสาสังกัปปะ เป็นต้น
๒. สัมมาสังกัปปะที่เป็นระดับสูงหรือโลกุตตระ คือเป็นสัมมาสังกัปปะที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นองค์มรรค เป็นความดำริของพระอริยะที่หมดอาสวะแล้ว

(ค) สังกัปปะ ๒ ประเภท

คำว่าสังกัปปะนั้น หมายถึงความคิดหรือแนวคิด เป็นคำกลาง ๆ เป็นได้ทั้งฝ่ายถูกและฝ่ายผิด สังกัปปะฝ่ายผิดเรียกว่ามิจฉาสังกัปปะ สังกัปปะฝ่ายถูกเรียกว่าสัมมาสังกัปปะ พุทธปรัชญาได้แบ่งประเภทสังกัปปะทั้ง ๒ นี้ เป็นอย่างละ ๓ คือ

มิจฉาสังกัปปะ เป็นความคิดหรือแนวคิดที่ผิด มีมิจฉาทิฐิเป็นมูล มี ๓ ประการ^๓ คือ

๑. กามสังกัปปะ เป็นความคิดที่ข้องแวะหรือเกี่ยวข้องกับกาม แสวงหา หมกมุ่น พัวพันอยู่กับกามทั้งในฝ่ายที่เป็นวัตถุกามและกิเลสกาม วัตถุกามนั้นคือวัตถุหรือสิ่งที่น่าใคร่ น่าพอใจ ซึ่งสรุปแล้วก็คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอันน่าใคร่น่าพอใจเรียกว่ากามคุณ ๕ ส่วนกิเลสกามนั้น คือกิเลสเป็นเหตุใคร่ ได้แก่ ราคะ โลภะ และอิจฉา เป็นต้น

๒. พยาบาทสังกัปปะ คือความคิดหรือแนวคิดที่ประกอบด้วยความพยาบาท อาฆาต เคียดแค้น ชิงชัง เป็นเหตุให้เข้าไปศัตรูหรือทำร้ายคนอื่นและมองคนอื่นในแง่ร้าย พยาบาทสังกัปปะ-

๑ ทิ. ม. ๑๐/๒๔๔/๒๔๗ ม. มุ. ๑๒/๑๔๔/๔๔ ม. ฉ. ๑๔/๗๐๔/๓๔๕ อภิ. วิ. ๓๔/๑๖๔/๑๒๒, ๔๗๑/๓๒๔ ฯลฯ

๒ ม. ฉ. ๑๔/๒๖๑-๖๓/๑๖๐ อภิ. วิ. ๓๔/๔๔๒/๓๒๔

๓ ทิ. ปาฎิ. ๑๑/๒๒๔/๑๔๔ และดู พุ. มหา. ๒๔/๒/๑

นี้มีอภุศลเหตุคือโทษะเป็นมูล และ

๓. วิหิงสาสังกัปปะ ความความคิดหรือแนวคิดมุ่งเบียดเบียน กระทบกระหัง ตลอดจนหวังให้คนอื่นหรือสัตว์อื่นได้รับความลำบากเดือดร้อน เช่น ไซ้คนหรือสัตว์ทำงานเกินพอดี ไม่คิดถึง ความลำบากของคนอื่นหรือสัตว์อื่นที่ตนใช้งานนั้น หรือการแสวงหาความสนุกสนานให้แก่ตนบนความลำบากของคนอื่นและสัตว์อื่น เป็นต้น วิหิงสาสังกัปปะนี้มีอภุศลเหตุคือโมหะเป็นมูล

ส่วนสัมมาสังกัปปะนั้น เป็นความคิดหรือแนวคิดตรงกันข้ามกับมิฉาสังกัปปะ คือ เป็นความคิดที่มีสัมมาทิฐิเป็นมูล มี ๓ ประการ คือ

๑. เนกขัมมสังกัปปะ คือความคิดหรือแนวคิดที่จะออกไปจากกามทั้งที่เป็นวัตถุและกิเลส กาม เพราะเห็นว่า การหมกมุ่นพัวพันอยู่กับกามทั้ง ๒ ประเภทนั้นเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์

๒. อพยาบาทสังกัปปะ คือความคิดหรือแนวคิดในทางไม่พยาบาท ไม่มีความชิงชัง เคียดแค้นที่เป็นเหตุให้เข้าไปตีตรอนหรือทำร้ายให้คนอื่นหรือสัตว์อื่นต้องเดือดร้อน แต่เป็นความคิดที่เกิดจากความเมตตา มีความปรารถนาดีมุ่งประโยชน์สุขต่อคนอื่นและสัตว์อื่น เป็นต้น

๓. อวิหิงสาสังกัปปะ คือความคิดหรือแนวคิดไม่เบียดเบียนคนอื่น เป็นความคิดที่มุ่งช่วยเหลือคนอื่นด้วยอำนาจความกรุณาในอันที่จะให้คนอื่นหรือสัตว์อื่นพ้นจากความทุกข์เดือดร้อน เป็นต้น

หลักธรรมทั้ง ๒ คือ สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะนี้ แสดงให้เห็นถึงทรรศนะของพุทธปรัชญาว่า คนเราจะคิด(สังกัปปะ)อย่างไร มักจะเป็นไปตามความเห็น คือความรู้(ทิฐิ)ของตน และจะพูดหรือจะทำอย่างไรต่อไป ก็เป็นเรื่องที่เป็นไปต่อเนื่องมาจากความคิด ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ทิฐิหรือความเห็นเป็นรากที่สำคัญของสังกัปปะหรือความคิด ตัวอย่างเช่น เมื่อเห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัสสิ่งที่มาถูกต้องกาย และได้รู้ธรรมารมณ์ ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกชอบ คิดใจ อยากได้ อยากอยู่ใกล้ ๆ เป็นต้น หรือเกลียดชัง ชัดใจ ไม่ต้องการ เคืองแค้น อยากทำลาย หรืออยากหนีไปให้พ้น เป็นต้น ประเด็นสำคัญของปัญหา ก็คือว่า ทำไมจึงเกิดพฤติกรรมทางใจเช่นนั้น เช่น ชอบ ถูกใจ อยากได้ หรือ เกลียด ไม่ต้องการ อยากทำลาย จากประพฤติกรรมทางใจดังกล่าว เป็นเหตุให้แสดงออกเป็นพฤติกรรมทางกายและทางวาจาซึ่งมีนัยโดยประการต่าง ๆ เช่น ถ้าชอบก็พัวพัน ถนุถนอม หวงแหน รักษา ชมเชย ยกย่อง เป็นต้น ถ้าเกลียด ก็หลบ หลีกหนี ไม่ระวัง-รักษา ไม่เอาใจใส่ หยาดคาย กระทบกระหัง เสียดลี ต่ำ ประทุษร้าย เป็นต้น คำตอบที่สืบสาวไปถึงต้นเคาก็คือ ความเห็นผิด ความเข้าใจผิด หรือความรู้ผิด ในธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ หรืออาจจะพูดย่อให้ลงเหลือว่า เพราะมีความเห็นผิดในธรรมชาติของรูปนาม หรือของกายจิตตามความเป็นจริง เพราะความเห็นผิด จึงทำให้มีความคิดผิด ตลอดจนเข้าไปปฏิบัติหรือเข้าไปเกี่ยวข้องอย่างผิด ๆ กับรูป เสียง เป็นต้นเหล่านั้น เช่น มีความคิดผิดในธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น... ซึ่งไม่เที่ยงหรือแปรเปลี่ยนว่าเที่ยงหรือไม่แปรเปลี่ยน ซึ่งเป็นทุกข์

* วิฉาสังกัปปะทั้ง ๓ นี้ มีความตรงกันกับวิตก ๓ คือ กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก และวิตกในความหมายนี้มีความหมายผิดกับคำว่าวิตกในองค์ฌาน

ว่าเป็นสุข ซึ่งไม่มีตัวตนว่ามีตัวตน ซึ่งไม่งามว่างามเป็นต้น ครั้นเมื่อธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น ... แปรเปลี่ยนหรือผันแปรไปตามลักษณะธรรมชาติของมัน ก็เกิดติดใจอยากได้ในลักษณะของธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น... ในบางช่วงบางตอน จึงเป็นเหตุให้ทำการทนุถนอม หวงแหน อยากรักษา พิทักษ์อยู่เป็นต้นอยู่กับธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่นนั้น ๆ ... หรือไม่ก็เกิดความชังใจ ไม่อยากได้ เคืองแค้นในลักษณะธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น... ในบางช่วงบางตอน จึงเป็นเหตุให้ต้องหลีกเลี่ยง หลบหนี ทำลาย ทุบายบคาย กระทบกระทั่ง เสียตส์เป็นต้นต่อธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น... ส่วนคนที่มีความเห็นถูกและมีความคิดถูก ย่อมเห็นอย่างถูกต้องและคิดอย่างถูกต้องในธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น... เหล่านี้ เมื่อเกิด ก็เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ครั้นเกิดแล้วก็ตั้งอยู่อย่างไม่เที่ยง มีความแปรเปลี่ยนไป เป็นทุกข์ เป็นของไม่ใช่ตัวตน และไม่งามเป็นต้น จึงไม่ติดใจ พัวพัน อยากรได้ หรือไม่เกลียดชัง เคืองแค้นลักษณะธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น... ซึ่งแปรเปลี่ยน ผันแปรไปตามธรรมชาติของมันอยู่เช่นนั้น

๓) สัมมาวาจา

(ก) ความหมายของสัมมาวาจา

สัมมาวาจา* หมายถึงวาจาชอบ วาจาหมายถึงคำพูดหรือการพูด เป็นคำกลาง ๆ ซึ่งอาจจะหมายถึงการพูดผิดไม่ถูกต้อง(มิถิฉวาจา)ก็ได้ หรืออาจจะหมายถึงการพูดถูก(สัมมาวาจา)ก็ได้ สัมมาวาจาในพระบาลีนั้น มีความหมาย ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจาเป็นใจน ภิกษุทั้งหลาย เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนางดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนางดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ นี้เรียกว่าสัมมาวาจา"^๑

(ข) สัมมาวาจาตามนัยของสูตรต่าง ๆ

ในพระสูตร นอกจากแสดงสัมมาวาจาโดยนัยที่กล่าวนี้แล้ว ยังแสดงนัยอื่น ๆ ไว้ในสูตรต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เช่น ในสัมปสาทนียสูตร^๒ ได้แสดงถึงมรรยาท(ภัสมาจาร)ในการพูดไว้ ๕ อย่าง คือ

๑. ไม่กล่าววาจาประกอบด้วยคำเท็จ
๒. ไม่กล่าววาจาส่อเสียดทำให้แตกสามัคคี
๓. ไม่กล่าววาจามุ่งการชนะอันทำให้เกิดการแข่งดี
๔. กล่าววาจาที่อาศัยปัญญา และ
๕. กล่าววาจาอย่างเหมาะสมตามกาลสมัย

* สัมมาวาจาหรือวจีสัจจริตมากุกับมิถิฉวาจาหรือวจีทุจจริต ในกรรมบท ๑๐ แสดงวจีสัจจริตไว้ ๔ ประการ และวจีสัจจริต ๔ ประการ

๑ ที.ม. ๑๐/๒๔๔/๒๘๗ ม.ญ. ๑๒/๑๔๔/๔๔ ม.ว. ๑๔/๗๐๔/๓๔๕ อภ.วิ. ๓๕/๑๖๕/๑๒๒, ๔๗๒/๓๒๔ ๗๒๑

๒ ที.ปาฎิ. ๑๑/๘๓/๘๖ และดู ที. ปาฎิ. ๑๑/๘๔/๘๖

ในกฏปฐมสูตร^๑ ได้แสดงทางหรือครรลองของการกล่าววาจา(วจนปถา)ไว้ ๕ ประการ ดังนี้

๑. กล่าววาจาโดยกาลสมควร
๒. กล่าววาจาด้วยเรื่องเป็นจริง
๓. กล่าววาจาด้วยถ้อยคำอ่อนหวาน
๔. กล่าววาจาที่เป็นประโยชน์ และ
๕. กล่าววาจาด้วยเมตตาจิต

ส่วนในอภยราชกุมารสูตร^๒ ได้แสดงวาจาที่ควรพูดและไม่ควรพูด และคำพูดที่ควรพูดนั้นต้องพูดอย่างไร โดยแสดงหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการพูดไว้ ๕ ประการ ใน ๕ ประการนี้จัดเป็นวาจาที่ควรพูด ๒ ประการ และไม่ควรพูด ๓ ประการ ดังนี้

๑. วาจาใด ไม่จริงไม่แท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของคนอื่น วาจานั้นไม่ควรพูด
๒. วาจาใด จริงแท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของคนอื่น วาจานั้นไม่ควรพูด
๓. วาจาใด จริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่เป็นที่รัก เป็นที่พอใจของคนอื่น วาจานั้นต้องรู้กาลเวลาเสียก่อนแล้วจึงกล่าววาจานั้น
๔. วาจาใด ไม่จริงไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของคนอื่น วาจานั้นไม่ควรพูด และ
๕. วาจาใด จริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และเป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนอื่น วาจานั้นต้องรู้กาลเวลาเสียก่อนแล้วจึงกล่าว

องค์ประกอบของสัมมาวาจาตามนัยของสูตรนี้ แบ่งส่วนประกอบของวาจาได้เป็น ๔ ประการ คือ (๑) จริงหรือแท้ (๒) มีประโยชน์ (๓) เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนอื่น และ (๔) เหมาะกับกาลเวลา ในองค์ประกอบของสัมมาวาจาทั้ง ๔ ประการนี้ องค์ประกอบคือ มีประโยชน์มีความสำคัญมากที่สุด ส่วนประการอื่นมีความสำคัญรองลงไป แต่ถึงอย่างไรก็ตาม วาจาแม้จะเป็นคำจริง มีประโยชน์ เป็นที่พอใจของคนอื่นแล้วก็ตาม แต่การพูดวาจาเช่นนั้นก็ต้องคำนึงถึงกาลเวลา คือให้เหมาะสมกับกาลเวลาด้วย ความเหมาะสมกับกาลเวลานั้นนับว่าเป็นองค์ประกอบที่ช่วยให้การพูดนั้นเกิดผลหรือประโยชน์ได้อย่างเต็มสมบูรณ์

ในทสกนินาต อังคุตตรนิกาย^๓ ได้แสดงถึงคำพูดที่ควรพูดไว้ ๑๐ อย่าง คือ (๑) อับปิจ-
จกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย (๒) สันตุสิสิถา ถ้อยคำที่ชักนำให้สันโดษยินดีด้วยปัจจัย-

๑ ม. มุ. ๑๒/๒๖๗/๒๐๖

๒ ม. ม. ๑๓/๔๔/๘๒

๓ อัง. ทสก. ๒๔/๖๔/๑๓๔ และดู ๒๔/๑๖๔/๒๘๔-๘๕

ตามมีตามได้ (๓) ปวีเวกกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้สงัดกายสงัดใจ (๔) อสงัดคคกถา ถ้อยคำที่ชักนำไม่ให้ระคนด้วยหมู่ (๕) วิริยารัมภกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ระทำความเพียร (๖) สิลกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล (๗) สมาริกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำให้ใจให้สงบ (๘) ปัญญาถา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา (๙) วิมุตติกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำให้ใจให้พ้นจากกิเลส และ (๑๐) วิมุตติญาณทัสสนกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความรู้ความเห็นในความจริงที่พ้นจากกิเลส

ในไตรจนาจานกถาสูต^๑ ได้แสดงถึงคำพูดที่ไม่ควรพูด เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้เสียเวลา ไม่ได้ประโยชน์อะไร และไม่เป็นที่ไปเพื่อประโยชน์ในด้านจริยธรรมแต่อย่างใด คำพูดดังกล่าวในพุทธปรัชญาเรียกว่าไตรจนาจานกถา ไตรจนาจานกถานั้นมีหลายอย่าง เช่น การพูดถึงเรื่องโจร เรื่องมหาอำมาตย์ เรื่องกองทัพ เรื่องรบ เรื่องผ้า เรื่องที่นอน เรื่องดอกไม้ เรื่องของหอม เรื่องนิกม เรื่องขมบพ เรื่องญาติ เรื่องท่าน้ำ เรื่องบุรุษ เรื่องสตรี เรื่องคนที่ล่องลับไปแล้ว เรื่องทะเล เป็นต้น

๔) สัมமாகัมมันตะ *

(ก) ความหมายของสัมமாகัมมันตะ

สัมமாகัมมันตะ หมายถึงการงานชอบหรือการกระทำชอบ ความหมายของสัมமாகัมมันตะ ที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกนั้น ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สัมமாகัมมันตะเป็นใจ ภิกษุทั้งหลาย การละเว้นจากปาณาติบาต การละเว้นจากกอนินนาทาน การเว้นจากกาเมสุมิจจาจาร นี้เรียกว่าสัมமாகัมมันตะ"^๒

(ข) ระดับของสัมமாகัมมันตะ

สัมமாகัมมันตะหรือการงานชอบนั้น อาจแบ่งได้เป็น ๒ ระดับ คือ

๑. โลกียสัมமாகัมมันตะ การงานชอบในระดับโลกียะ หมายถึงการละเว้นจากปาณาติบาต จากกอนินนาทาน จากกาเมสุมิจจาจาร ที่ยังจัดเป็นฝ่ายบุญ ยังอำนวยความสะดวกชั้นนี้อยู่
๒. โลกุตตรสัมமாகัมมันตะ การงานชอบในระดับที่เป็นโลกุตตระ หมายถึงการงดเว้นกายทุจริต ๓ ดังกล่าวลงได้อย่างเด็ดขาดของพระอริยะ ซึ่งมีจิตหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะได้แล้ว^๓

๕) สัมมาอาชีวะ

(ก) ความหมายของสัมมาอาชีวะ

สัมมาอาชีวะ หมายถึงการเลี้ยงชีวิตชอบ ความหมายของสัมมาอาชีวะตามที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกนั้น ดังนี้

๑ สัง. มหา. ๑๔/๑๖๖๓/๕๐๔

* รายละเอียดบางประการเกี่ยวกับสัมமாகัมมันตะนี้มีความเกี่ยวพันคาบเกี่ยวกับสัมมาอาชีวะ

๒ ที.ม. ๑๐/๒๔๔/๒๘๗ ม.ญ. ๑๒/๑๔๔/๔๔ ม.อุ. ๑๔/๓๐๔/๓๘๕ อภ.วิ. ๓๕/๑๖๖/๑๒๒, ๑๒๓

๓ ม.อุ. ๑๔/๒๗๑-๗๓/๑๖๒ อภ. วิ. ๓๕/๓๘๔/๓๒๘ ๑๒๓

"ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะเป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในศาสนานี้ เว้น
มีฉลาอาชีวะแล้ว เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ นี้ เรียกว่าสัมมาอาชีวะ"^๑

คำว่าอาชีวะ หมายถึงการเลี้ยงชีวิต การดำเนินชีวิต หรือการทำมาหากิน การดำเนิน
ชีวิตนั้นพุทธปรัชญาไม่เห็นด้วยกับความคิดที่ว่า การดำเนินชีวิตนั้นจะเป็นอย่างไรก็ได้ขอแต่เพียงให้
ได้สิ่งที่ตนต้องการมา แต่พุทธปรัชญาถือว่า การดำเนินชีวิตนั้น ต้องเป็นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง
หรือการที่จะได้อะไรมานั้น ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความถูกต้อง

(ข) การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญา

มีคนเป็นจำนวนมากที่เข้าใจว่า การดำเนินชีวิตถูกต้องตามพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญานั้นมี
ลักษณะขัดขวางความเจริญก้าวหน้าของโลก ทำให้คนไม่มีความกระตือรือร้น ไม่พยายามสร้างสรรค์
เช่นหลักธรรมที่สอนให้มีความสันโดษ สอนให้คนขจัดความอยากหรือตัณหา สอนให้มีความเอื้อเฟื้อเผื่อ
แผ่ สอนให้ทำบุญให้ทาน และสอนไม่ให้แข่งขันชิงดีชิงเด่นกันเป็นต้น คนเหล่านี้ถือว่า ความเจริญ
ก้าวหน้าของเศรษฐกิจหรือบ้านเมืองจะเป็นไปได้ คนต้องไม่มีความสันโดษ ต้องมีตัณหาที่เป็นเหตุทำ
ให้กระตือรือร้นอยากได้ในการสร้างสรรค์และในความมั่งมี เรื่องของการอนุเคราะห์สังเคราะห์ เรื่อง
การทำบุญให้ทาน เป็นสิ่งที่ขัดขวางกับแนวทางความเจริญก้าวหน้าของธุรกิจเป็นต้น

ถ้าทำความเข้าใจพุทธปรัชญาให้ตลอดแล้ว จะเห็นว่าการดำเนินชีวิตถูกต้องตามพระคัมภีร์
ของพุทธปรัชญานั้น ไม่ได้ขัดขวางความเจริญก้าวหน้าของชีวิตหรือบ้านเมืองแต่ประการใด กรณีที่
ชาวพุทธหรือประเทศที่นับถือพุทธศาสนาส่วนใหญ่อยากจนหรือล้าหลังเมื่อเปรียบเทียบกับประเทศที่เจริญนั้น
มิใช่ว่าจะอยากจนหรือล้าหลังเพราะปฏิบัติตามหลักพุทธปรัชญา แต่ควรจะเป็นว่า เพราะไม่ได้ปฏิบัติ
ตามหลักหรือแนวพุทธปรัชญามากกว่า แม้จะเป็นชาวพุทธ แต่ก็หาได้ปฏิบัติตามหลักคำสอนอย่างจริงจัง
จึงไม่

จะเห็นว่า เกี่ยวกับชีวิตนี้ พุทธปรัชญาได้เน้นให้เห็นถึงปัจจัยที่สำคัญซึ่งจะขาดเสียไม่ได้
คือปัจจัย ๔^๒ และถือว่า ปัจจัย ๔ นี้เองเป็นพื้นฐานของชีวิต มีความจำเป็นต่อชีวิต ปัจจัย ๔
ดังกล่าวนี้ คือ (๑) อาหาร (๒) เครื่องนุ่งห่ม (๓) ที่อยู่อาศัย และ (๔) ยารักษาโรค ส่วน
ปัจจัยอื่น ๆ นอกจากปัจจัย ๔ นี้ พุทธปรัชญาถือว่า ชีวิตนี้จะมีก็ได้ไม่มีก็ได้ เป็นเพียงปัจจัยประกอบ
หรือส่งเสริมชีวิต

อนึ่ง แม้ว่าหลักธรรมในพุทธปรัชญาจะไม่ส่งเสริมให้ชาวพุทธมีสิ่งของใช้ฟุ่มเฟือย แต่ก็ไม่ได้
ได้ห้ามโดยเด็ดขาด และไม่ได้ห้ามไม่ให้คนมีทรัพย์สินหรือความมั่งมีแต่ประการใด เพราะพุทธปรัชญา
มิได้ถือว่า เหตุผลที่สำคัญอยู่ตรงจุดนี้ แต่ประเด็นที่เป็นเหตุผลที่สำคัญของปัญหานั้นคือ การได้สิ่งเหล่านี้
นี้(คือปัจจัย ๔ รวมทั้งปัจจัยอื่น ๆ ที่มีใช้ปัจจัย ๔)มาอย่างไร และได้มาแล้วใช้มันอย่างไร ซึ่งหมายถึง
ถึงว่า ได้มันมาด้วยวิธีถูกต้องหรือไม่ และใช้มันไปอย่างถูกต้องหรือไม่

๑ ที.ม. ๑๐/๒๔๘/๒๘๗ ม.ม. ๑๒/๑๔๘/๘๘ ม.อ. ๑๔/๓๐๔/๓๘๕ อภ.วิ. ๓๕/๑๖๗/๑๒๒, ๓๗๓

๒ วิ. มหา. ๔/๘๗/๘๖

พุทธปรัชญาได้แสดงถึงวิธีการที่ได้มาซึ่งทรัพย์ ว่า ต้องขยันหมั่นเพียร ไม่เกียจคร้าน รู้จักใช้ปัญญาในการทำงาน เมื่อทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความเหนื่อยยากแล้ว ต้องรู้จักรักษาและใช้ทรัพย์สินนั้นให้ปลอดภัยและเป็นประโยชน์ รู้จักคบหาคนดีที่เกื้อกูลช่วยเหลือด้านการทำงานและความก้าวหน้าในชีวิตทางดีงาม ให้ดำเนินชีวิตแต่พอดีกับทรัพย์ที่หามาได้ คือไม่ให้ผิดเคืองนักและก็ไม่ฟุ่มเฟือยนัก^๑ ส่วนทรัพย์ที่หามาได้แล้วต้องเก็บไว้ให้ดีปลอดภัยตามพระสนะพุทธปรัชญานั้น มิได้หมายความว่าเก็บงำไว้โดยไม่ใช้จ่าย แต่เก็บไว้ในฐานะที่ใช้ไปอย่างถูกต้อง ใช้ให้เป็น เช่น ใช้เลี้ยงตนเองให้เป็นสุข เลี้ยงบิดามารดา ภรรยา บุตรธิดา แลคนรับใช้คนงาน เป็นต้น ให้เป็นสุข ใช้บำบัดอันตรายที่เกิดแต่เหตุการณ์ต่าง ๆ^๒ ตลอดจนใช้จ่ายทรัพย์โดยการแบ่งปันสังเคราะห์ผู้อื่น เช่น ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ อติถิพลี ต้อนรับแขก ปุพเพตพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย ราชพลี บำรุงบ้านเมือง เทวดาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา เป็นต้น^๓

พุทธปรัชญาแสดงถึงการมีทรัพย์ ว่า อาจจะมีประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์ก็ได้ ถ้ามีทรัพย์อย่างถูกต้อง คือหาได้มาด้วยวิธีที่ชอบถูกต้อง และใช้ทรัพย์อย่างถูกต้อง การมีทรัพย์ก็มีแต่ประโยชน์ ไม่มีโทษเดือดร้อน ถ้ามีอย่างไม่ถูกต้อง ก็ไม่มีประโยชน์ เช่น แสวงหาทรัพย์มาด้วยวิธีที่ผิด หรือมีทรัพย์แล้วกลับตระหนี่ถี่เหนียว หวงแหน สยบตีต่อกับทรัพย์ ไม่ยอมใช้จ่ายในกรณีที่เหมาะสม การมีทรัพย์ก็เหมือนไม่มี เพราะไม่อาจช่วยตนหรือช่วยคนอื่นในกรณีที่เหมาะสม พุทธปรัชญาถือว่าค่าของทรัพย์หรือการมีทรัพย์อยู่ที่ประโยชน์อันเกิดจากการใช้สอย ทรัพย์เป็นเพียงเครื่องใช้สอยหรืออุปกรณ์ ถ้าทรัพย์ไม่อาจใช้เป็นอุปกรณ์หรือเป็นเครื่องใช้สอย ก็จะไม่เป็นประโยชน์ใดๆได้ อนึ่งหรือถ้ามีทรัพย์แล้ว กลับใช้จ่ายอย่างสุรุ่ยสุร่ายไปในสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและคนอื่นตามความเหมาะสมกับทรัพย์ที่มีนั้น การมีทรัพย์ก็เหมือนไม่มีเช่นเดียวกัน หรือมีทรัพย์แล้วกลับนำทรัพย์นั้นไปใช้ในทางที่เป็นโทษเป็นความเดือดร้อนให้แก่ตนและคนอื่น หรือทั้งแก่ตนและคนอื่น ทรัพย์นั้นนอกจากไม่เป็นประโยชน์แล้ว ยังกลับเป็นสิ่งที่อยู่ในฐานะที่ทำให้โทษเสียอีก ดังนั้น ปัญหาที่สำคัญเกี่ยวกับทรัพย์นั้นอยู่ที่ว่า ได้มันมาด้วยวิธีการอย่างไร และได้มาแล้วใช้มันไปอย่างไร ซึ่งปัญหานี้ไม่เกี่ยวกับว่าให้ทรัพย์หรือไม่ให้ทรัพย์แต่อย่างไร พุทธปรัชญาไม่ได้ห้ามไม่ให้คนมีทรัพย์ จะมีทรัพย์มากเท่าใดก็ได้ จะมีอะไรก็ได้ แต่มีให้ถูกต้องและใช้มันให้ถูกต้อง

พุทธปรัชญาถือว่า เมื่อมีทรัพย์แล้วบริโภคใช้สอยอยู่คนเดียวมันไม่เป็นสุข^๔ และการมีทรัพย์อย่างถูกต้องย่อมสามารถก่อให้เกิดความสุขอันชอบธรรมเกิดขึ้นได้ เช่น ความสุขอันเกิดจากการมีทรัพย์ ความสุขอันเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์ ความสุขเกิดจากการไม่เป็นหนี้ และความสุขอันเกิดจากการงานที่ไม่มีโทษ เป็นต้น^๕

๑ อัง. อัญญก. ๒๓/๑๔๔/๒๗๓, ๑๔๔/๒๖๕ อัง. ติก. ๒๐/๔๖๘/๑๕๓

๒ อัง. ปัญจก. ๒๒/๔๑/๔๔-๔๕

๓ พุ. ขา. ๒๘/๒๕๐/๘๘ อัง. ปัญจก. ๒๒/๔๑/๔๔ อัง. จตุก. ๒๑/๖๑/๘๓-๘๖

๔ พุ. ขา. ๒๗/๑๖๗๔/๓๒๗

๕ อัง. จตุก. ๒๑/๖๒/๘๗

ในเทวทหสูตร^๑ ได้กล่าวถึงลักษณะการดำเนินชีวิตที่มีผลหรือถูกต้องไว้ ๓ ประการ ดังนี้

๑. ไม่เอาทุกข์มาทับถมตน
๒. ไม่ละทิ้งความสุขที่ชอบธรรม และ
๓. ไม่หมกมุ่นสยบติดอยู่กับความสุขนั้น

จะเห็นได้ว่า คนเรจำนวนมากแสวงหาความสุขหรือความเจริญก้าวหน้าของชีวิตด้วยวิธีเอาความทุกข์มาทับถมตน เช่นโดยการทำตนเป็นคนเกียจคร้าน ทำงานแต่น้อยแต่อยากให้ได้ผลตอบแทนมาก ๆ หรือโดยการกระทำในทางมิชอบ เช่นฉ้อ โกง คอรับขึ้น เล่นการพนัน กินเหล้า เมายา หรือโดยการปล้นสะดม เป็นต้น บางคนได้ทรัพย์มาแล้ว ใช้จ่ายทรัพย์นั้นแสวงหาประโยชน์หรือความสุขอันไม่ชอบธรรม เช่นใช้ไปเพื่อความสนุกสนาน กินเหล้าเมายาหรือใช้ไปเพื่อช่มเหงเบียดเบียนคนอื่นต่อไป เป็นต้น บางคนถึงแม้จะไม่ใช้ทรัพย์ไปด้วยวิธีดังกล่าว แต่กลับไปลุ่มหลง สยบติดอยู่กับมัน ความสุขที่ชอบธรรมตามทรรศนะของพุทธปรัชญานั้น ต้องเป็นความสุขที่ไม่มีโทษ^๒

จะเห็นได้ว่า ปัจจัยระดับพื้นฐานของการดำรงชีวิตที่ดีในปัจจุบัน นอกจากสัมมาวาจา สัมมาทิมมัตตะแล้ว ยังมีสัมมาอาชีวะอีกด้วย พุทธปรัชญาได้แสดงถึงแนวทางในการดำรงชีวิตที่ดีไว้หลายนัยและในระดับต่าง ๆ เพื่อความเหมาะสมกับบุคคลแต่ละคนที่มีความแตกต่างกัน เช่น อุบาสก อุบาสิกาที่มีอาชีพค้าขาย แม้โดยส่วนตัวจะมีความสุจริตยุติธรรมแล้ว ไม่ก็ไม่ควรค้าขายของ ๕ อย่าง คือ (๑) ค้าขายอาวุธ (๒) ค้าขายมนุษย์ (๓) ค้าขายสัตว์ที่มีชีวิตสำหรับฆ่าเป็นอาหาร (๔) ค้าขายน้ำเมา และ (๕) ค้าขายยาพิษ... เป็นต้น

ข้อสังเกตอีกอย่างหนึ่ง เกี่ยวกับการดำรงชีวิตที่ดีนั้น หากเข้าใจทุกคนจะต้องปฏิบัติตามเป็นแนวทางเดียวกันหมด จริงอยู่ เรื่องความสุจริตถูกต้องนั้น ต้องเหมือนกัน แต่ชนิดของงานหรือหน้าที่ที่จะต้องทำในการดำเนินชีวิตนั้น ไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน เช่นการดำเนินชีวิตที่ดีของบรรพชิตซึ่งมีเพศแตกต่างจากชาวบ้าน ย่อมมีหน้าที่แตกต่างจากชาวบ้าน เนื่องจากบรรพชิตดำรงชีพโดยอาศัยปัจจัยที่ชาวบ้านบริจาคให้ การกระทำตนเป็นคนมักน้อยสันโดษ เป็นคนเลี้ยงง่าย ยินดีในปัจจัยตามมีตามได้ไม่ว่าจะเศร้าหมองหรือปราณีต จึงเป็นการค้าชีพที่ถูกต้อง^๓ บรรพชิตจะขยันทำมาหากินเพื่อให้ได้ทรัพย์มา จะประกอบธุรกิจการค้า ทำสวน ทำนา หรือเลี้ยงสัตว์อย่างชาวบ้าน ย่อมเป็นการดำรงชีวิตอย่างไม่ถูกต้อง ในทำนองเดียวกัน ชาวบ้านจะดำเนินชีวิตแบบบรรพชิต เช่น ไม่ขยันทำมาหากิน ไม่ประกอบธุรกิจไม่ทำสวนทำนา และไม่เลี้ยงสัตว์ เป็นต้น ก็เป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ดังนั้น ทรรศนะของพุทธปรัชญาเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้นไม่ได้ตั้งอยู่บนเงื่อนไขเดียวหรือด้านเดียว แต่มีหลายแง่หลายเงื่อนไข^๔ ความถูกต้องของแต่ละแง่หรือแต่ละเงื่อนไข ต่างก็ขึ้นอยู่กับ

๑ ม. ฉ. ๑๔/๑๒/๑๒

๒ อัง. จตุก. ๒๑/๖๒/๘๑

๓ อัง. ปัญจก. ๒๒/๑๗๗/๒๑๑

๔ อัง. จตุก. ๒๑/๒๔/๓๔-๓๕ ที. ปา. ๑๑/๒๓๗/๒๑๑-๑๒ ชุ. จุฬ. ๓๐/๖๔๑/๓๒๐

๕ ม. ม. ๑๓/๗๑๑/๕๕๓ อัง. ทสก. ๒๔/๕๔/๑๕๒

กับกรณีของมันเอง จะนำไปพิจารณาหรือใช้ในกรณีอื่นไม่ได้ ดังนั้นพุทธปรัชญาจึงมีหลักคำสอนต่าง ๆ สำหรับบุคคลชั้นต่าง ๆ เช่น หลักธรรมของบิณฑบาต หลักธรรมของบุตรีดา หลักธรรมของสามี หลักธรรมของภรรยา หลักธรรมของนาย หลักธรรมของบ่าว หลักธรรมของครูอาจารย์ หลักธรรมของศิษย์ หลักธรรมของข้าราชการ หลักธรรมของราษฎร หลักธรรมของคฤหัสถ์ และหลักธรรมของบรรพชิต เป็นต้น

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ถ้าจะกล่าวโดยประมวลเอาหลักการพื้นฐานของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องตามทรรศนะพุทธปรัชญาแล้ว อาจกล่าวได้ดังนี้

ชีวิตของคฤหัสถ์หรือชาวบ้าน

คฤหัสถ์ควรเว้นอกุศลกรรมบถ ๑๐ และดำเนินชีวิตไปตามทางแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐^๑ ซึ่งแบ่งเป็น ทางกาย ๓ ทางวจา ๔ และทางใจ ๓ คือ

เว้นทางทำชั่ว ๑๐ อย่าง

ดำเนินตามทางกระทำดี ๑๐* อย่าง

ความชั่วทางกาย ๓ (กายทุจริต)	{	๑. ข่าสัว ๒. ลักทรัพย์ ๓. ประพฤตผิดทางกาม	ความดีทางกาย ๓ (กายสุจริต)	{	๑. ไม่ข่าสัว ๒. ไม่ลักทรัพย์ ๓. ไม่ประพฤตผิดทางกาม
ความชั่วทางวาจา ๔ (วจีทุจริต)	{	๔. พูดเท็จ ๕. พูดส่อเสียด ๖. พูดคำหยาบ ๗. พูดเพ้อเจ้อ	ความดีทางวาจา ๔ (วจีสุจริต)	{	๔. ไม่พูดเท็จ ๕. ไม่พูดส่อเสียด ๖. ไม่พูดคำหยาบ ๗. ไม่พูดเพ้อเจ้อ
ความชั่วทางใจ ๓ (มโนทุจริต)	{	๘. โลภอยากได้ของเขา ๙. พยาบาทปองร้ายเขา ๑๐. เห็นผิดจากคลองธรรม	ความดีทางใจ ๓ (มโนสุจริต)	{	๘. ไม่โลภอยากได้ของเขา ๙. ไม่พยาบาทปองร้ายเขา ๑๐. ไม่เห็นผิดจากคลองธรรม

ชีวิตของบรรพชิตหรือพระ

บรรพชิตนั้น ควรดำเนินชีวิตตามปาริสุทธิศีล ๔^๒ คือ

๑. ปาฏิโมกขสังวร คือสำรวมในพระปาฏิโมกข์ คือ เว้นจากข้อห้ามที่พระพุทธเจ้าห้าม ทำตามข้อที่พระองค์ทรงอนุญาต

๒. อินทริยสังวร คือสำรวมอินทริย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดีและยินร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ และรู้อารมณ์ทางใจ

๑ ทิ. ปาฏิ. ๑๑/๓๖๐/๒๔๔

* มีข้อสังเกตบางอย่างว่า การดำเนินชีวิตที่ดีนั้น มีให้หมายเพียงแค่วันอย่างเดียว แต่หมายถึงให้ปฏิบัติหรือทำด้วย การงานหรือภารกิจด้านต่าง ๆ ต้องไม่ล่วงกุศลกรรมบถ ๑๐

๒ วิ. อธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๑ ตอน ๑, หน้า ๓๔

๓. อาชีวปาริสุทธิ คือเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิตเป็นต้น และ
 ๔. มัจฉยสันนิสิตะ คือการพิจารณาเสียก่อนบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ คือจิวร บิณฑบาต
 เสนาสนะ และเภสัช ไม่บริโภคใช้สอยด้วยอำนาจแห่งศรัทธาเป็นต้น

นอกจากนี้แล้ว ในพระสูตร มีอยู่หลายสูตรที่แสดงถึงการดำเนินชีวิตของบรรพชิต เช่น

"... การหลอกลวง การประจบเขากัน การพูดเลียบเคียง การขู่เข็ญบังคับ และการ
 เอาลากต่อลาก เป็นมัจฉาอาชีวะของภิกษุ"^๑

"... การเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้คฤหัสถ์ เช่นเป็นคนเดินข่าวกัศิ การประกอบศิลปะ-
 ต่าง ๆ และวิชาชีพต่าง ๆ เช่น ดุฤกษ์ยาม ทำนายลักษณะ รักษาโรคกัศิ เป็นมัจฉาอาชีวะ
 ของภิกษุ"^๒

"... ภิกษุไม่เจ็บไข้ แล้วขอโภชนะอันปราณีต หรือแม่แต่กับข้าวหรือข้าวสุขมาเพื่อตน
 เป็นมัจฉาอาชีวะของภิกษุ"^๓

"... ภิกษุแสดงธรรมเพื่องูให้เขาชอบ และได้ลาภอะไร ๆ มาเป็นมัจฉาอาชีวะ"^๔

ฯลฯ

(ค) อติพละของสัมมาทิฐิต่อสัมมาอาชีวะและมรรคข้ออื่น ๆ

ข้อที่นึ่งสังเกตอีกประการหนึ่งคือ สัมมาวาจา การพูดถูกต้อง สัมมาภัมมันตะ การทำงาน
 ถูกต้อง และสัมมาอาชีวะ การดำเนินชีวิตถูกต้องตามนัยของมรรค ๘ นี้ จะเห็นได้ว่าเป็นผลสืบเนื่อง
 มาจากความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) และความคิดที่ถูกต้อง (สัมมาสังกัปปะ) และนัยที่ตรงกัน การ
 พูดที่ผิด (มัจฉาวาจา) การทำงานที่ผิด (มัจฉากัมมันตะ) และการดำเนินชีวิตที่ผิด (มัจฉาอาชีวะ) นั้น
 เป็นผลสืบเนื่องมาจากความเห็นผิด (มัจฉาทิฐิ) และความคิดผิด (มัจฉาสังกัปปะ) เพราะว่า คนเรา
 จะพูดอย่างไร จะทำอย่างไร หรือจะดำเนินชีวิตอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับว่าเขามีความคิด (สังกัปปะ)
 อย่งไร และเขามีความคิดอย่างไร ก็ขึ้นอยู่กับว่า เขามีความเห็นหรือความรู้ความเข้าใจ (ทิฐิ)
 อย่งไร ขึ้นของการพูด การกระทำ และการดำเนินการต่าง ๆ นั้น ขึ้นอยู่กับชั้นของความคิด และ
 ชั้นของความคิดขึ้นอยู่กับชั้นของความเห็นหรือความรู้ ดังนั้น ความรู้ที่ถูกต้องและความคิดที่ถูกต้อง
 จึงเป็นเหตุปัจจัยเบื้องต้นที่ทำให้การพูด การกระทำ ตลอดจนการดำเนินงานต่าง ๆ ถูกต้องตามกัน
 ไปด้วย ความรู้ผิดและความคิดผิด เป็นเหตุให้การพูด การกระทำและการดำเนินชีวิตแก่งอื่น ๆ ก็พลอย
 ผิดไปด้วย ในแง่นี้ จะเห็นว่า ความรู้ ความคิด และพฤติกรรมที่แสดงออกมาทางกาย ทางวาจา
 (ในรูปใด ๆ ก็ตาม) มีความสัมพันธ์กันในรูปแบบของวงจรหรือเป็นประจจุลโกโซ่ นอกจากนี้แล้ว มันต่าง
 ก็มีความสัมพันธ์กันในรูปแบบของการเป็นเหตุปัจจัยของกันและกันอย่างแยกไม่ออก แต่ถ้าในกรณีที่ต้องการ-

๑ ม. อ. ๑๔/๒๗๔/๑๘๖

๒ สัง. ข. ๑๗/๕๑๗/๒๗๔ ที. ส. ๘/๑๘/๑๑

๓ วินย. ๓/๕๑๗/๓๔, ๘๓๗/๕๔๘

๔ สัง. นี. ๑๖/๔๗๒/๒๓๔

หาตัวการสำคัญหรือเหตุที่เป็นเค้าเงื่อนจริง ๆ ก็สามารถสืบสาวเข้าไปหาได้ พุทธปรัชญาถือว่า ความเห็นหรือความรู้ (ทัญญู) เป็นตัวการที่สำคัญมากที่สุด มันเป็นที่มาของพฤติกรรมหรือการกระทำต่าง ๆ ความเห็นหรือความรู้ที่ผิดที่เป็นฝ่ายมิจฉาทัญญู ก็จะเป็นตัวผลักดันให้ผิดหรือมีโทษไปตลอดสาย ที่เห็นได้ในปัจจุบัน คือพฤติกรรมที่แสดงออกมาภายนอก และอาจจะมีผลข้ามภพข้ามชาติต่อไปอีก ส่วนความหนักเบาของพฤติกรรมหรือความหนักเบาของโทษหรือความผิดขึ้นอยู่กับว่าอยู่ในระดับไหนของมิจฉาทัญญู ถ้าเป็นฝ่ายความรู้ถูกหรือความเห็นถูกที่เป็นฝ่ายสัมมาทัญญูก็มีนัยทำนองเดียวกัน คือ เป็นผลผลักดันให้ถูกต้องหรือมีคุณประโยชน์ไปตลอดสาย ส่วนความหนักเบาของความถูกต้องของมัน เป็นเช่นไร ก็ขึ้นอยู่กับระดับของสัมมาทัญญู ถ้าเป็นสัมมาทัญญูในระดับโลกีย์ คุณประโยชน์ที่แสดงออกมาทางพฤติกรรมก็เป็นการมุ่งประโยชน์ทั้งแก่ตนและสังคม เช่น ความเป็นคนมีคุณธรรมสูง ทำตนให้ห่างไกลจากความชั่วต่าง ๆ บำเพ็ญประโยชน์ ทำตนตามกฎหมายและระเบียบประเพณีที่ดีงาม เป็นต้น และยังมีผลข้ามภพข้ามชาติ เช่น เป็นเหตุให้ไปเกิดในสุคติภูมิชั้นต่าง ๆ อนึ่ง สัมมาทัญญูในชั้นที่เป็นโลกีย์นั้น ก็มีระดับต่าง ๆ เช่นเดียวกัน ดังนั้น ถึงแม้จะเป็นโลกีย์สัมมาทัญญูชั้นเดียวกัน ก็ยังมีพฤติกรรมที่แสดงออกมาในระดับต่าง ๆ กันตามชั้นแห่งคุณธรรมหรือมโนธรรมของแต่ละบุคคล ส่วนสัมมาทัญญูในระดับที่เป็นโลกุตระชั้นนั้น พฤติกรรมที่แสดงออกมาด้วยอำนาจของสัมมาทัญญูในระดับนี้ อยู่เหนือบุญและบาป อยู่เหนือดีและชั่วทั้งปวง เป็นความรู้อย่างถูกต้องสมบูรณ์ พฤติกรรมแสดงออก แม้จะเป็นอยู่ในรูปของความถูกต้องอย่างสุจริตชนทั่วไปประพาศปฏิบัติ แต่จิตของผู้มีโลกุตระสัมมาทัญญูอยู่เหนือการผูกพันใด ๆ ทั้งด้านที่เป็นบุญและด้านที่เป็นบาป ทั้งด้านที่เรียกว่าดีและด้านที่เรียกว่าชั่ว การมีชีวิตอยู่เป็นการเป็นอยู่เป็นไปตามเหตุผลอันเป็นกฎเกณฑ์ของสังขารธรรม ไม่ใช่เป็นอยู่ด้วยเงื่อนไขที่เรียกว่าบุญหรือบาป ดีหรือชั่ว

๖) สัมมาวายามะ

(ก) ความหมายของสัมมาวายามะ

สัมมาวายามะ คือความเพียรชอบ ความหมายของสัมมาวายามะตามนัยที่แสดงไว้ในพระสูตรนั้น ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะเป็นใจ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียรคอยเร้าจิตไว้ มุ่งมันเพื่อป้องกันอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น... เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดแล้ว... เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น... เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เสื่อมหาย เพื่อภิญญาภาพ เพื่อความไพบุลย์ เจริญเต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว"^๑

(ข) สัมมปปธาน ๔

สัมมาวายามะหรือความเพียรชอบนี้ ในสูตรบางสูตร^๒ เรียกชื่อว่าสัมมปปธาน โดยแยกเป็น ๔ หัวข้อ คือ

๑ ที.มหา. ๑๐/๒๔๘/๒๘๗ ม.ญ. ๑๒/๑๔๘/๔๘. ม.จ. ๑๔/๗๐๔/๓๘๔ อภ.วิ. ๓๕/๑๖๘/๑๒๒ ๗๑

๒ ขุ.ปฏี. ๓๑/๘๕/๓๘ สัง. มหา. ๑๘/๑๐๘๐-๘๑/๓๒๑ ๗๑

๑. สังวรปธาน เพียรระวังระคองจิตไว้เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น
๒. ปหานปธาน เพียรระคองจิตไว้เพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
๓. ภวานาปธาน เพียรระคองจิตไว้เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และ
๔. ออนุรักษณาปธาน เพียรระคองจิตไว้เพื่อความตั้งมั่นเจริญยิ่งแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

คำว่าอกุศลนั้น* หมายถึงบาป ความชั่ว ทุจริต สิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมองเป็นต้น ส่วนกุศล หมายถึงบุญ ความดี สุจริต หรือสิ่งที่ทำให้จิตสะอาดบริสุทธิ์เป็นต้น ความหมายของสัมมาวายามะ หรือความเพียรชอบตามนัยของมรรค ๘ นี้ มีความหมายเป็น ๒ นัย คือ (๑) เพียรที่จะกำจัดบาปหรืออกุศล และ (๒) เพียรที่จะประกอบหรือเจริญบำเพ็ญสิ่งที่ดีหรือกุศล

การกำจัดอกุศล อาจมองได้เป็น ๒ ประเด็น คือ (๑) โดยการสำรวมหรือระวัง(อกุศลไม่ให้เกิด) เรียกว่าสังวร และ (๒) โดยการกำจัดหรือละอกุศลเรียกว่าปหาน

ส่วนการประกอบหรือการบำเพ็ญกุศลนั้น อาจมองได้เป็น ๒ ประเด็นเช่นเดียวกัน คือ (๑) โดยการอบรมหรือเจริญให้กุศลเกิดขึ้น เรียกว่าภวานา และ (๒) โดยการรักษากุศลที่เกิดขึ้นให้ดำรงมั่นเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกว่าอนุรักษ

ในทฤษฎีกาย สิลขันธวรรค^๑ ได้กล่าวถึงการสังวรหรือการสำรวมระวังไม่ให้อกุศลเกิดขึ้นไว้เป็น ๔ ประการ คือ (๑) สิลสังวร สำรวมในศีล (๒) สติสังวร สำรวมด้วยสติ (๓) ญาณสังวร สำรวมด้วยญาณ (๔) ขันติสังวร สำรวมด้วยขันติ และ (๕) วิริยสังวร สำรวมด้วยความเพียร

สำรวมทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นเสมือนเครื่องมือในการป้องกันอกุศลธรรมทั้งหลาย โดยเฉพาะสิลสังวรคือความสำรวมในศีล มูลเหตุเกิดที่สำคัญของศีลคือหิริความละอายต่อบาป และโอต-ตปปะความเกรงกลัวต่อบาป^๒ เมื่อว่าโดยลักษณะของศีลแล้ว ลักษณะของศีลมีเพียงอย่างเดียว คือ เจตนาที่งดเว้นจากความชั่ว^๓ เมื่อว่าโดยประเภท ศีลอาจจะแบ่งเป็นนัยต่าง ๆ ได้มากมาย คือ ศีล ๒ ก็มี ศีล ๓ ก็มี ศีล ๔ ก็มี ศีล ๕ ก็มี ศีล ๘ ก็มี ศีล ๑๐ ก็มี ศีล ๒๒๗ ก็มี เป็นต้น^๔

(ค) ข้อสังเกตเพิ่มเติมบางประการเกี่ยวกับความเพียร

พุทธปรัชญาให้ความสำคัญแก่ธรรมคือความเพียรไว้สูงมาก จะเห็นได้จากสูตรจำนวนมาก ที่เน้นถึงความเพียรไว้เป็นพิเศษ เช่น

"... ท่านทั้งหลายพึงทำความเพียรด้วยตนเอง ตถาคตเป็นแต่เพียงผู้บอกทางเท่านั้น"^๕

"... บุคคลจะล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร"^๖

* ดูเพิ่มเติม กุศลและอกุศล หน้า ๒๒๓-๒๒๔

๑ ที. ส. ๔/๑๒๕/๘๐ (และดูวิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๑ ตอน ๑, หน้า ๑๔๒-๓ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๑ ตอน ๑, หน้า ๑๓

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒

๕ ขุ. ธ. ๒๕/๓๐/๔๓

๖ สัง. ส. ๑๕/๘๔๔/๓๐๑

"... ต้องรีบลงมือทำตั้งแต่เดี๋ยวนี้ทีเดีย"๑

"... ท่านทั้งหลาย จงเห็นความเกียจคร้านเป็นภัย เห็นความเพียรเป็นธรรมเกษม
จงเป็นผู้มีความเพียรสม่ำเสมอ นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย"๒

"ธรรมนี้เป็นของสำหรับผู้ปรารถนาความเพียร มิใช่สำหรับคนเกียจคร้าน"๓

"ภิกษุทั้งหลาย เรา รู้ชัดถึงคุณธรรม ๒ ประการ คือ (๑) ความเป็นผู้ไม่สันโดษในกุศล -
ธรรมทั้งหลาย และ (๒) ความเป็นผู้ไม่ยอมถอยหลังในการบำเพ็ญเพียร... เพราะฉะนั้น เธอ-
ทั้งหลายพึงศึกษาตั้งว่า เราจักตั้งความเพียรอันไม่ถอยหลัง ถึงจะเหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก
เนื้อ และ เส้นเอ็นในสรีระจะเหือดแห้งไปก็ตามที ยังไม่บรรลุลผลที่บุคคลพึงบรรลุถึงด้วยเรี่ยวแรง
ของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว ข้อที่จะหยุดยั้งความเพียรเสีย
เป็นอันไม่มี เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้แล"๔ ฯลฯ

นอกจากนี้แล้ว ธรรมที่แสดงไว้เป็นหมวดธรรมที่สำคัญ ๆ มักจะมีความเพียรรวมอยู่ด้วย
เสมอ เช่น อปัตตภกปฏิบัติ๕ คือข้อปฏิบัติไม่ผิด ๓ อย่าง อิทธิบาท ๕๖ อินทรีย์ ๕๗ เวสารัชชกรรม-
ธรรม ๕๘ โพชฌงค์ ๗๘ นาถกรรมธรรม ๑๐๐๐ เป็นต้น

อนึ่ง ความเพียรหรือการกระทำความเพียรตามทรรศนะของพุทธปรินิพพานั้น ไม่ใช่ว่าเมื่อ
ระดมแรงกายแรงใจทั้งหมดเข้าทุ่มแล้ว เป็นไช้ได้หรือสำเร็จผลไม่ แต่ความเพียรนั้นต้องมีความพอ-
ดี หรือลอดคล้องกลมกลืนกับองค์ธรรมอื่น ๆ ด้วย เช่นในพระวินัยปิฎก มหาวรรค๑๑ และในโสณสูตร๑๒
พระพุทธเจ้าทรงอุปมาความเพียรด้วยสายพิณ สายพิณถ้าขึงตึงเกินไปหรือหย่อนเกินไป ไม่อาจให้มี
เสียงเพราะหรือเหมาะที่จะใช้การได้ แต่ถ้าสายพิณขึงได้พอเหมาะ ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป
อยู่ในระดับพอดี ก็จะได้เสียงเพราะหรือเหมาะที่จะใช้การได้ ข้อนี้ฉันใด ความเพียรก็เช่นเดียวกัน
คือถ้าความเพียรหนักหรือตึงมากเกินไป ก็จะเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรย่อหย่อนเกินไป ก็จะทำ
ให้เกียจคร้าน ความเพียรที่เหมาะสมจึงจะเป็นไปเพื่อประโยชน์ต่อการงานและการบรรลุธรรม ใน-

-
- ๑ ลัง. ส. ๑๕/๒๖๑/๓๖
 ๒ ขุ. จริยา. ๓๓/๓๔/๔๘๑
 ๓ อัง. อัญญก. ๒๓/๑๒๐/๒๓๗
 ๔ อัง. ทุก. ๒๐/๒๕๑/๖๔
 ๕ อัง. ตีก. ๒๐/๔๕๕/๑๓๔
 ๖ ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๓๑/๒๐๗
 ๗ ที. ปาฎิ. ๑๑/๓๐๘/๒๓๗
 ๘ อัง. ปัญจก. ๒๒/๑๐๑/๑๒๗
 ๙ ที. ปาฎิ. ๑๑/๘๑/๘๕
 ๑๐ อัง. ทสก. ๒๔/๑๗๓/๓๒
 ๑๑ วินย. ๕/๒/๖
 ๑๒ อัง. ฉักก. ๒๒/๓๒๖/๔๑๔

ในการบำเพ็ญภาวนาซึ่งเป็นการปฏิบัติขั้นสูง ความเพียรก็คงเป็นธรรมที่สำคัญซึ่งจะขาดไม่ได้เช่นเดียวกัน เช่น ธรรมคือพละ ๕^๑ (หรืออินทรีย์ ๕ ก็เรียก) คือ สัทธา-ความเชื่อ วิริยะ-ความเพียร สติ-ความระลึกได้ สมาธิ-ความตั้งใจมั่น และปัญญา-ความรู้ ความเพียรต้องดำเนินให้พอเหมาะกับธรรมเหล่านี้ ไม่ตึงหรือไม่หย่อนเกินไป ถ้าตึงเกินไปหรือหย่อนเกินไป ความเพียรนั้นไม่อาจบรรลุผลก็ได้ พุทธปรัชญาถือว่า ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นพละหรือกำลังหรือแรงพลังที่สำคัญอย่างยิ่งในการเจริญภาวนา เพื่อให้บรรลุธรรมสูงยิ่งๆ ขึ้นไป ในการเจริญภาวนานั้น ต้องระมัดระวังไว้ คือ ให้ สัทธา กับ ปัญญา วิริยะ กับ สมาธิ เป็นไปโดยสม่ำเสมอเท่า ๆ กัน เพราะถ้าวิริยะยิ่ง สมาธิหย่อน ความฟุ้งซ่านจะเข้าครอบงำจิต ถ้าสมาธิยิ่ง วิริยะหย่อน ถิ่นมิตถะก็จะเข้าครอบงำ ถ้าสัทธา ยิ่ง ปัญญาหย่อน โลภะก็เข้าครอบงำ ถ้าปัญญา ยิ่ง สัทธา หย่อน วิจิกิจฉาก็จะเข้าครอบงำ ดังนั้น ผู้เจริญภาวนา ต้องระมัดระวังสติตั้งอยู่กลาง คอยตัดส่วนที่ยิ่ง เต็มส่วนที่หย่อน ผ่อนผันให้ธรรมเหล่านั้นสม่ำเสมอ เหมือนนายสารตีประคองม้าคู่ให้วิ่งไปอย่างสม่ำเสมอฉันนั้น^๒

นอกจากนี้แล้ว พุทธปรัชญายังวิเคราะห์ต่อไปว่า ความเพียรที่ได้ผลดี นอกจากประกอบด้วย องค์คุณดังกล่าวแล้ว ยังต้องประกอบด้วยองค์ประกอบอื่น ๆ อีกด้วย เช่น คุณสมบัติของผู้ประกอบความเพียร^๓ สมัยที่ควรประกอบความเพียร สมัยที่ไม่ควรประกอบความเพียร^๔ และสัปบายะคือความเหมาะสมของสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ อีก^๕ เป็นต้น

๗) สัมมาสติ

(ก) ความหมายของสัมมาสติ

สัมมาสติ คือการระลึกชอบ ความหมายของสัมมาสติด้านที่แสดงไว้ในพระสูตรนั้น ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นใจน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกาย ในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาในโลกเสียได้"^๖

ตามความหมายจากพระสูตรดังกล่าวนี้ สัมมาสติก็นั่นเอง ในพระอภิธรรม แสดงไว้ว่า สัมมาสติหรือการระลึกชอบก็คือสติเจตสิกที่ทำหน้าที่ระลึกอยู่เฉพาะอารมณ์อารมณ์สติปัฏ-

๑ อัง. ปัญจก. ๒๒/๑๓/๑๐

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๑๑๔-๑๑๖

๓ ที.ปา. ๑๑/๔๑๑/๒๔๘ ม.ม. ๑๓/๔๑๔/๔๐๐ อัง. ปัญจก. ๒๒/๕๓/๖๕ อัง. ทสก. ๒๔/๑๑/๑๗

๔ อัง. ปัญจก. ๒๒/๕๔/๖๗

๕ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๕๔-๖๓

๖ ที.ม. ๑๐/๒๔๘/๒๔๘ ม.ม. ๑๒/๑๔๘/๔๘ ม.อ. ๑๔/๗๐๔/๓๘๕ อภิ.วิ. ๓๕/๑๖๘/๑๒๒, ๕๗๖/๓๒๕

ฐาน ๔ ถ้าสติระลึกรู้ในเรื่องราวที่เป็นกุศลอื่น ๆ เช่น ทานกุศล หรือศีลกุศล ที่ไม่ใช่เป็นอินทรีย์สัง-
วารศีลเป็นต้น ไม่ถือว่าเป็นสัมมาสติที่เป็นองค์มรรค แต่สติที่ดำเนินไปตามสติปัญญา ๔ จะชื่อว่าสัมมา-
สติโดยแท้ก็เมื่อสตินั้นดำเนินไปจนถึงมรรคผลนิพพาน

คำว่า สติ แปลกันโดยทั่วไปว่า ความระลึกได้ และมักจะใช้ควบคู่กับสัมปชัญญะ คือสติสัม-
ชัญญะ* พุทธปรัชญาถือว่าธรรมทั้ง ๒ นี้เป็นธรรมที่มีอุปการะมาก^๑ สติหรือความระลึกได้ตามพระรศนะ
ของพุทธปรัชญานั้น ไม่ได้หมายถึงแง่ของความจำ การเสวยสติก็ได้หมายถึงคนสลบหมดความรู้สึกไป
ชั่วคราว หรือคนบ้า แต่สติ หมายถึงความไม่เผลอเผลอ ความตื่นตัวพร้อมอยู่เสมอ พร้อมทั้งจะรับรู้สิ่ง
ต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย(ทางทวารหรืออายตนะภายใน ๖)

ในขุททกนิกาย จูฬนิเทศ^๒ อธิบายว่า สติ คือ ความระลึก การตามระลึก ความระลึกเฉพาะ
... ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลง ความไม่ลืม... สตินทรีย์ สติสัมโพชฌงค์ เอกายน-
มรรค... สตินั้นถ้าจะเปรียบก็เปรียบเหมือนนายประตู คือนายประตูยืนอยู่ที่ประตู คอยเฝ้าดูคนเข้า
และคนออก เขาขอมรู้ว่า คนเข้าเป็นคนเช่นไร คนออกเป็นคนเช่นไร ควรอนุญาตให้ผ่านได้หรือไม่
สติก็เช่นเดียวกันเป็นเหมือนนายประตู คือเป็นตัวรู้หรือคอยดูสิ่งต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก
ลิ้น กาย และใจ การรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ (อารมณ์) เมื่อผ่านเข้ามา คือรู้เห็นเมื่อตาเห็นรูป เมื่อหูกระทบ-
เสียง เมื่อจมูกได้กลิ่น เมื่อลิ้นลิ้มรส เมื่อกายถูกต้องสิ่งที่มาถูกต้องกาย และเมื่อใจกระทบธรรมารมณ์
อันเป็นสิ่งที่คิดทางใจ เรียกว่าการมีสติ แต่ถ้าเมื่อตาเห็นรูปเป็นต้นแล้ว ปล่อยให้มีผัสสะ เวทนา
สัญญา และสังขาร** เป็นความคิดปรุงแต่งเรื่อยไปจนเป็นเรื่องเป็นราว นั้นเรียกว่าเป็นการไม่มีสติกำ-
หนครู้ มีสติเผลอ

ตามปกติ เมื่อดากระทบรูป หูกระทบเสียง จมูกกระทบกลิ่น ลิ้นกระทบรส กายถูกต้องสัมผัส
กับสิ่งที่มาต้องกาย และใจกระทบธรรมารมณ์ ถ้าสติไม่เผลอ สติตามกำหนดรู้เห็น การเห็น การได้ยิน
การได้กลิ่น การลิ้มรส การถูกต้องสัมผัส และการรับรู้ธรรมารมณ์แล้ว การเห็น การได้ยินเป็นต้นนั้นก็
จะจบเพียงแค่นั้น ไม่มีการปรุงแต่งอารมณ์นั้นอีกต่อไป เพราะเหตุนี้ พุทธปรัชญาจึงถือว่า สติเป็นเครื่อง
กันกระแสทั้งหลายที่ไหลไปในอายตนะทั้งหลาย^๓ กระแสคือกระแสตัณหา กระแสทิฏฐิ กระแสกิเลส
กระแสอริชาเป็นต้น กระแสเหล่านี้ ย่อมไหลไป ย่อมหลังไป ย่อมเลื่อนไป ย่อมเป็นไปในรูปทางจักขุ
ในเสียงทางหู ในกลิ่นทางจมูก ในรสทางลิ้น ในโผฏฐัพพะทางกาย ในธรรมารมณ์ทางใจ^๔ กระแส
เหล่านี้ปิดกันด้วยสติ และละได้โดยเด็ดขาดด้วยปัญญา |

* สัมปชัญญะ หมายถึงความรู้ตัว

๑ อัง. ทก. ๒๐/๔๒๔/๑๑๒ ที. ปาฎิ. ๑๑/๓๗๘/๒๔๔

๒ ขุ. จุฬ. ๓๐/๓๗-๓๘/๑๗

** ดูเพิ่มเติม ความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต หน้า ๒๒๓-๒๔๔

๓ ขุ. จุฬ. ๓๐/๓๔-๓๖/๑๗

๔ ขุ. จุฬ. ๓๐/๓๐/๑๕, ๓๗-๓๘/๑๗

(ข) สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน* แปลว่า การตั้งสติ หรือธรรมเป็นที่ตั้งทั่วไปของสติ ในสติปัฏฐานนี้ บางท่านกล่าวว่า ที่ตั้งแห่งสติในคนเรามีอยู่ ๔ แห่ง คือ กาย เวทนา จิต และธรรม ดังนั้น สติปัฏฐานจึงมี ๔ ประเภทตามฐานที่ตั้งแห่งสติ ดังนี้

๑. กายานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นกาย
๒. เวทนานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นเวทนา
๓. จิตตานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นจิต และ
๔. ธัมมานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดขึ้นกับจิต

(ค) คำอธิบายสติปัฏฐาน ๔ โดยสังเขป

กายานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นกาย

การตามพิจารณาเห็นกายนั้น แบ่งเป็น ๖ บรรพ หรือ ๖ ตอน คือ

๑. อานาปานสติ คือตั้งสติกำหนดรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกโดยอาการต่าง ๆ ในอานาปานสติสูตร^๑ ท่านแสดงไว้ถึง ๑๖ ชั้น
๒. อริยาบถ คือการตั้งสติกำหนดรู้หรือริยาบถต่าง ๆ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างใด ๆ ก็ตามรู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่อย่างนั้น เช่น พึงมีสติเดิน พึงมีสติยืน พึงมีสตินั่ง นอน รู้ เหยียด ก้าวไปข้างหน้า ถอยกลับ แลดู เหลียวดู ทรงสังขยาฏฐิ ทรงบาตร เทียวไปกิน ดื่ม และพูด เป็นต้น^๒
๓. สัมปชัญญะ คือให้มีความรู้ตัวพร้อมในการกระทำทุกอย่าง และในการเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น ทำความรู้สึกตัวในการก้าวเดิน ในการถอย ในการแลดู การเหลียวดู การรู้เข้า การเหยียดออก การทรงสังขยาฏฐิ การทรงบาตรและจัวร์ การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่าย-อุจจาระและปัสสาวะ การยืน การเดิน การนั่ง การพูด การนั่ง เป็นต้น

๔. ปฏิกูลมนสิการ คือการพิจารณาร่างกายว่าประกอบด้วยส่วนประกอบต่าง ๆ และเต็มไปด้วยความไม่สะอาดโดยประการต่าง ๆ

๕. ธาตุมนสิการ คือการพิจารณาร่างกายของตนโดยความเป็นธาตุ ๔ คือธาตุดิน ธาตุ-น้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ แต่ละธาตุต่างก็ตั้งอยู่โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

๖. นวสีวธิกา คือการพิจารณาซากศพในสภาพการต่าง ๆ โดยกำหนดเป็น ๔ ระยะ คือเริ่มตั้งแต่ตายใหม่ ๆ ไปจนถึงกระดูก ในแต่ละกรณีนั้นให้ย้อนมานึกถึงร่างกายของตนว่าจะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน

* เนื้อความพิศดารเกี่ยวกับสติปัฏฐาน ๔ แสดงไว้ใน ที. มหา. ๑๐/๒๗๓/๒๖๘ อภี. วิ. ๓๕/๔๓๑/-๒๕๗ ม.ญ. ๑๒/๑๓๑-๔๒/๔๔-๑๐๑ ๗๗

๑ ม. อ. ๑๔/๒๔๗-๔๔/๑๗๐-๗๑

๒ ข. ส. ๓๐/๔๔/๓๐

เวทนานุปัสสนา การพิจารณาตามเห็นเวทนา

การพิจารณาตามเห็นเวทนานั้น คือ เมื่อเกิดสุขเวทนาได้แก่ความรู้สึกเป็นสุขก็ดี ทุกขเวทนาได้แก่ความรู้สึกเป็นทุกข์ก็ดี อุเบกขาเวทนาได้แก่ความรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี ทั้งที่เป็นเวทนาอิงอามิสหรือไม่อิงอามิส ก็ตามรู้ชัดตามที่เป็นอย่างนั้น ๆ

จิตตานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นจิต

การตามพิจารณาเห็นจิต คือการตามดูจิตของตนในขณะนั้น ๆ ว่าเป็นอย่างไร เช่น จิตมีราคะ จิตไม่มีราคะ จิตมีโทสะ จิตไม่มีโทสะ จิตไม่มีโมหะ จิตหตหู่ จิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะ (จิตกว้างเช่นมีเมตตาเป็นต้น) จิตเป็นอมหัคคตะ (จิตแคบ) จิตสูง จิตต่ำ จิตเป็นสมาธิ จิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้น จิตยังไม่หลุดพ้น เป็นต้น ก็รู้ชัดตามที่เป็นอย่างนั้น ๆ

ธัมมานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดขึ้นกับตน

การตามพิจารณาเห็นธรรม คือการตามดูธรรมทั้งส่วนที่เป็นอกุศลและกุศลที่เกิดขึ้นในจิตตน ซึ่งในพระสูตรแสดงไว้หลายอย่าง เช่น

๑. นีวรณ ๕ คือรู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่า นีวรณ ๕ แต่ละอย่างมีอยู่ในจิตของตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดแล้วจะเสียได้อย่างไร ที่จะได้แล้วไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างไร ก็ตามพิจารณาตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ

๒. อุปาทานขันธ ๕ คือกำหนดครุอุปาทานขันธ ๕ แต่ละอย่าง คืออุปาทานขันธไหนเกิดขึ้นได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร เป็นต้น

๓. อายุขณะภายใน ๖ และอายุขณะภายนอก ๖ คือกำหนดครุอายุขณะภายในและอายุขณะภายนอกแต่ละอย่าง ๆ พร้อมทั้งกำหนดครุสังโยชนที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะนั้น ๆ โดยกำหนดครุว่า สังโยชนที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้นได้อย่างไร สังโยชนที่เกิดแล้วจะเสียได้อย่างไร สังโยชนที่ได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นอีกอย่างไร

๔. โทษณงค์ ๗ คือการตามรู้ในขณะนั้น ๆ ว่า โทษณงค์แต่ละอย่างมีอยู่ในจิตหรือไม่ที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดแล้วเจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร

๕. อริยสัจ ๔ คือรู้ชัดอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับทุกข์

มีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับการเจริญสติ คือ ในเวลาเจริญสตินั้น ความจริงมีไข่มุ่เพียงแต่สติอย่างเดียว แต่มีธรรมอื่น ๆ เกิดควบคู่รวมอยู่ด้วย ธรรมที่เกิดควบคู่หรือกลุ่มธรรมเหล่านี้ มี ๔ ประการ คือ (๑) สมาธิ (๒) ความเพียร (อาตปปี) (๓) สัมปชัญญะ (สัมปชาโน) และ (๔) ความมีสติ (สติมา)

ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ จะเกิดควบคู่กันไป หรือเป็นธรรมที่เป็นไปด้วยกันเสมอ สมาธิหมายถึงความตั้งมั่นแห่งจิต สมาธินี้หมายถึงสัมมาสมาธิ แม้ว่าในสติปัฏฐานนี้จะไม่ระบุไว้โดยตรงเหมือนความเพียร สัมปชัญญะ และสติก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติ การเจริญสตินั้นจะต้องมีสมาธิเป็นตัวคุมควบคู่อยู่ด้วยเสมอ ถ้าขาดสมาธิแล้ว การเจริญสติย่อมเป็นไปไม่ได้ อาตปปี หมายถึงความ

เพียร ในที่นี้หมายถึงสมาธิสมาธิจะตั้งอยู่หรือเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ต้องอาศัย ความเพียรคอยหนุน คือในการปฏิบัติธรรมหรือการเจริญสตินั้น ต้องมีความเพียรยกสติขึ้นสู่ปัจจุบัน- อารมณ์อย่างสม่ำเสมอ มิฉะนั้นแล้ว จะทำให้มีสติเผผลหรือหลงได้ ส่วนสมาธิโน หมายถึงความ รู้ตัวหรือสัมปชัญญะ ซึ่งหมายถึงสมาธิวิสุทธิหรือปัญญา สัมปชัญญะนั้นเป็นสภาพธรรมที่เกิดคู่กับสติและ สมาธิ

(ง) ความสำคัญของสติ

๑. สติในฐานะที่เป็นอภิปมาทธรรม

พุทธปรัชญา ได้เน้นความสำคัญของสติไว้เป็นอย่างมาก และถือว่าสติเป็นอภิปมาทธรรมในการปฏิบัติธรรมทุกชั้น ทั้งในขั้นต่ำ ขั้นกลาง และขั้นสูง* การปฏิบัติธรรมหรือการดำเนินชีวิตที่มีสติกำกับนั้น พุทธปรัชญาถือว่า เป็นการดำรงชีวิตอยู่ด้วยความไม่ประมาท หรือมีอภิปมาทธรรม ในระบบ จริยธรรมนั้น ถือว่าความไม่ประมาทหรืออภิปมาทธรรมเป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งประการหนึ่ง เพราะเหตุนี้ ในพุทธปรัชญาจึงเปรียบอภิปมาทธรรมด้วยรอยเท้าช้าง^๑ คือบรรดารอยเท้าสัตว์บกทุกชนิด นั้น รอยเท้าช้างจัดว่าเป็นยอดหรือใหญ่กว่ารอยเท้าสัตว์บกอื่น ๆ ทุกชนิด บรรดากุลลธรรมทั้งหลาย อภิปมาทธรรมนับว่าเป็นยอด หรือเป็นประธาน

นอกจากนี้แล้ว ยังมีข้อความในสูตรอื่น ๆ ในพระไตรปิฎกที่ยกย่องสติและอภิปมาทธรรม ดังนี้ คือ

"... ภิกษุควรบำเพ็ญความไม่ประมาท คือการคุ้มครองรักษาใจด้วยสติด้วยตนเองใน ฐานะ ๔ คือ (๑) จิตของเราอย่าติดใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความติดใจ (๒) จิตของเราอย่าชกเคืองในธรรมที่ชวนให้เกิดความชกเคือง (๓) จิตของเราอย่าหลงในธรรมที่ชวนให้เกิดความหลง และ (๔) จิตของเราอย่ามัวเมาในธรรมที่ชวนให้เกิดความเมา"^๒

"... เมื่อคิดว่า เราจะรักษาดิน ก็พึงต้องใช้สติปฏิฐาน เมื่อคิดว่าเราจะรักษาผู้อื่น ก็พึงต้องใช้สติปฏิฐาน เมื่อรักษาดินก็ชื่อว่ารักษาดินคนอื่น เมื่อรักษาดินคนอื่นก็ชื่อว่ารักษาดิน"^๓

"... ทางนี้ เป็นมรรคาเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อข้ามพ้นเสียซึ่ง โสกะ ปริเทวะ เพื่อความอัสดงแห่งทุกขและโทมนัส เพื่อบรรลุโลกุตตรมรรค เพื่อทำให้ แจ่มซึ่งนิพพาน นี่คือสติปฏิฐาน ๔"^๔

"... เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างเดียว ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ใหญ่ ที่เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่อย่างมั่นคง ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม เหมือนความไม่ประมาท นี้เลย"^๕

* การปฏิบัติธรรมในขั้นต่ำหมายถึงขั้นของศีล การปฏิบัติธรรมขั้นกลางหมายถึงสมาธิ และการปฏิบัติธรรมในขั้นสูงหมายถึงปัญญา

๑ สัง. ม. ๑๔/๒๕๓/๗๗ อัง. ทสก. ๒๔/๑๕/๒๖

๒ อัง. จตุก. ๒๑/๑๑๗/๑๕๕

๓ สัง. ม. ๑๔/๗๖๐-๖๒/๒๒๔

๔ ที. ม. ๑๐/๒๗๓/๒๖๘ ม. มุ. ๑๒/๑๓๒/๘๔

๕ อัง. ทสก. ๒๐/๘๔/๑๖

"... เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่นแม้เพียงอย่างเดียว ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดแล้วเสื่อมไป เหมือนความไม่ประมาท เมื่อไม่ประมาทแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดแล้วย่อมเสื่อมไป"^๑

๒. สติในฐานะที่เป็นธรรมคุ้มครองกายและจิต

ถ้าจะมามองในแง่ที่ว่า ทำไมพุทธปรัชญาจึงเสนอหลักการที่เป็นหลักปฏิบัติทางจริยธรรม โดยให้เข้าไปตั้งสติไว้ที่กายและจิต เหตุผลของคำตอบเรื่องนี้ก็คือ คนเราจะติดต่อกับโลกหรือรับรู้โลกในด้านต่าง ๆ ก็โดยทางกายและจิต นอกจากทางกายและจิตแล้ว คนเราไม่อาจรับรู้โลกหรือสัมพันธ์กับโลกได้โดยทางอื่นได้อีก กายนั้นแบ่งเป็นทางรับรู้โลกได้เป็นฝ่าย ๆ ได้อีก ๕ ทาง คือ (๑) จักขุทวาร ทางตา (๒) โสตทวาร ทางหู (๓) ชานทวาร ทางจมูก (๔) ชิวหาทวาร ทางลิ้น และ (๕) กายทวาร ทางกาย ส่วนทางจิตมี ๑ ทาง เรียกว่ามโนทวาร ทางใจ

การที่เข้าไปตั้งสติไว้ที่กาย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และที่ใจนั้น ก็เพื่อที่จะให้รู้ทันหันที่ที่ตาเห็นรูปหรือเกี่ยวข้องกับรูป ให้รู้ทันหันที่ที่หูได้ยินเสียงหรือเกี่ยวข้องกับเสียง ให้รู้ทันหันที่ที่จมูกได้กลิ่นหรือเกี่ยวข้องกับกลิ่น ให้รู้ทันหันที่ที่ลิ้นกระทบรสหรือเกี่ยวข้องกับยรส ให้รู้ทันหันที่ที่กายถูกต้องกับสิ่งใด ๆ หรือเกี่ยวข้องกับสิ่งใด ๆ และให้รู้ทันหันที่ที่ใจรับรู้สิ่งที่คิดทางใจหรือเกี่ยวข้องกับเรื่องที่คิดทางใจ เมื่อมีสติรู้ทันหันที่รับรู้อารมณ์ตามทางทั้ง ๖ การรับรู้อารมณ์เหล่านั้นจึงเป็นการรับรู้อย่างมีสติรู้เท่าทัน หรืออย่างมีปัญญา สติที่รู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์เช่นนี้เอง เป็นการปิดหรือกั้นอกุศลธรรมคือโลภะ โทสะ และโมหะเป็นต้นไม่ให้เกิดขึ้นเพราะอารมณ์ที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ นั้น เป็นเหตุ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นการปิดกั้นกระแสตัณหามีให้เกิดขึ้นเพราะอารมณ์นั้น ๆ ดังนั้นการฝึกจิตให้มีสติตามรู้ทัน หรือมีความรู้ตัวเสียก่อนก่อนที่จะเคลื่อนไหวหรือกิริยาบถในการกระทำสิ่งใด ๆ ก่อนที่จะเคลื่อนไหวทางกาย วาจา และใจ ก่อนที่จะเคลื่อนไหวหรือกำลังที่เคลื่อนไหวในทุกอริยาบถ เช่น การยกมือ ยกเท้า เข้าห้องน้ำ อ่านหนังสือ ดูทีวีทัศน์ การนั่งบนรถหรือบนเรือ การกระพริบตา และการสนทนากับเพื่อนหรือคนทำสวน เป็นต้น เป็นหนทางของความไม่ประมาท ทำอะไร ๆ ได้อย่างถูกต้องไม่ผิดพลาด

อนึ่งพุทธปรัชญาถือว่า ธรรมตาจิตของคนเรานั้น จะโน้มไปสู่อารมณ์ หรือไหลไปตามกระแสของอารมณ์ การโน้มไปหรือการไหลไปของจิตตามกระแสอารมณ์นั้น มี ๒ ทางด้วยกัน คือ

๑. กระแสอารมณ์ที่ถูกควบคุมหรือกำกับโดยสติ-อัปมาทะ-ปัญญา-วิชชา-นโรธะ
๒. กระแสอารมณ์ที่ถูกควบคุมหรือกำกับโดยโมหะ-ปมาทะ-ตัณหะ-โลภะ-โทสะ-อวิชชา-สมุทัย

ทางแรก คือกระแสอารมณ์ของจิตที่ควบคุมโดยสติ เมื่อสติรู้ทันอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน หรือสติรับรู้ทันหันที่ที่ตาเห็นรูป หูกระทบเสียงเป็นต้น สติที่รับรู้ทันปัจจุบันอารมณ์เช่นนี้ จะเป็นตัวตัดกระแสอารมณ์ ไม่ให้มีการปรุงแต่ง (สังขาร) ในลักษณะต่าง ๆ ภายในจิต เช่นรูปเป็นอย่างไร สวยหรือซี้เหร่ ดีหรือไม่ดี เป็นคนหรือสัตว์ ญาติหรือศัตรูเป็นต้น เมื่อสติรู้ทันอารมณ์ที่เกิดและตัดกระแสอารมณ์ไม่ให้เกิดการปรุงแต่งภายในจิตแล้ว จิตที่กำกับโดยสติอยู่นั้น ก็จะกลับไปคอยหรือจดจ่อที่จะรับรู้ปัจจุบันอารมณ์ต่อไปทันที อกุศลธรรมไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้ ความประพฤติกของจิตที่ประกอบอยู่ด้วยสติ เช่น

นี้ เป็นอุปมาพารมม คือไม่ประมาทต่ออารมณ์หรือต่อสิ่งที่เกิดขึ้นกับกายและจิต เป็นปัญญาและวิชา เพราะมีความรู้แจ้งเห็นจริงตามอารมณ์หรือสิ่งที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง เป็นนิโรธเพราะดับหรือตัดกระแสอารมณ์ไม่ให้มีการปรุงแต่งต่อไปด้วยสังขารธรรม

ทางที่ ๒ คือกระแสอารมณ์ที่ควบคุมโดยโมหะ เมื่อตาเห็นรูป หรือหูได้ยินเสียง เป็นต้น การรับรู้หรือการเกี่ยวข้องกับอารมณ์คือรูปและเสียง เป็นต้นดังกล่าวนั้น เป็นการรับรู้หรือเกี่ยวข้องกับอารมณ์โดยไม่มีสติเข้าไปรู้ทัน หรือโดยการเผลอสติ แต่เป็นการปล่อยให้กระแสอารมณ์ของจิต ดำเนินไปตามทางของโมหะ หรือมีโมหะควบคุมกำกับ การรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ นั้น ขณะใดที่มีสติตามทันในการรับรู้ โมหะก็ไม่อาจมีโอกาส แต่ขณะใด ไม่มีสติตามรับรู้อารมณ์หรือเผลอสติ โมหะก็จะเข้าแทนที่ทันที สติกับโมหะจะเกิดขึ้นพร้อม ๆ กันในจิตเดียวกันไม่ได้ ทั้งสองอย่างเป็นปฏิปักษ์ธรรมกัน เมื่อโมหะเข้าครอบงำหรือเป็นเจ้าของแล้ว ก็จะมีการปรุงแต่ง(สังขาร) คือมีการปรุงแต่งสิ่งที่เห็นเป็นต้นนั้น ว่าสวยหรือไม่สวย ดีหรือไม่ดี มิตรหรือศัตรู เป็นต้น ฝ่ายที่ปรุงแต่งว่าสวยหรือดี เป็นต้น ก็จะเป็นเหตุให้เกิดการปรุงแต่ง(ในจิต)ต่อไปเป็นศัพทหา โลภ... ฝ่ายที่ปรุงแต่งว่าไม่สวย ไม่ดี เป็นต้น ก็เป็นเหตุให้เกิดการปรุงแต่งต่อไปอีกเป็นโกธะ โทสะ ภัยบาท เป็นต้น ก็เลสที่กลุ่มรวมอยู่ในจิตตอนแรกก็เป็นเหตุให้เป็นการแสดงพฤติกรรมออกมาทางกายกายและวจา ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวไปตามจิตที่ถูกปรุงแต่งด้วยอกุศลธรรมในกระแสอารมณ์นั้น ๆ กระแสอารมณ์ของจิตที่เลื่อนไหลไปตามโมหะ หรือถูกควบคุมโดยโมหะ ชื่อว่ามีความประมาทเพราะเผลอ ไม่ขมกั้ขมมัน ปล่อยจิต ไม่ยกจิตขึ้นสู่อุสดี ในอันที่จะติดตามให้ทันปัจจุันนารมณ ชื่อว่าเป็นศัพทหา เพราะมีการปรุงแต่งอารมณ์ ลุ่มหลงอยาก-ได้ ในอารมณ์ พัวพันอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ชื่อว่าเป็นโทสะ เพราะมีการปรุงแต่งอารมณ์ มีความขัดเคือง ขุ่นแค้น เป็นต้นต่ออารมณ์ที่ปรุงแต่งขึ้นนั้น ๆ ชื่อว่าเป็นอวิชา เพราะไม่รู้ ไม่ตามรู้ปัจจุันนารมณ ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ชื่อว่าเป็นสมุทัยเพราะเป็นการปล่อยให้อารมณ์ของจิตเป็นไปโดยโมหะ นั้น ทำให้เกิดการปรุงแต่งด้วยอำนาจของกิเลสศัพทหาในระดับต่าง ๆ ต่อ ๆ ไป ทำให้เกิดทุกข์ ในระดับต่าง ๆ ต่อเนื่องกันไป

๘) สัมมาสมาธิ

(ก) ความหมายของสัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ คือสมาธิชอบ หรือความตั้งใจชอบ ความหมายของสัมมาสมาธิที่แสดงไว้ในพระสูตรนั้น ดังนี้

"ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นใจน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานอันมีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดแต่ วิเวกอยู่ เพราะความสงบระงับไปแห่งวิตก วิจารณ์ จึงบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิต ในภายใน มีภาวะแห่งจิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เมื่อคลายปิติได้ เธอจึงมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยกาย บรรลุตติยฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวว่า เป็นผู้มึนอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะ โสมนัสและโทมนัสดับไป เธอจึงบรรลุจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอุเบกขาและสติบริสุทธิอยู่"^๑

๑ ที.ม. ๑๐/๒๔๔/๒๔๔ ม.ม. ๑๒/๑๔๔/๑๐๐ ม.จ. ๑๔/๓๐๔/๓๔๕ อภ.วิ. ๓๕/๑๓๐/๑๒๓, ๕๗๗/๓๒๖

คำว่าสมาธิ หมายถึงความตั้งมั่นแห่งจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง (เอกัคคตา) ไม่ฟุ้งซ่าน ชัดส่ายไปมา ในพระอภิธรรมได้แสดงความหมายของสมาธิว่า "ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความตั้งมั่นแห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิอันใด นี้เรียกว่าสมาธิ"^๑

ส่วนในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้กล่าวถึงความหมายของสมาธิว่า

"ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่า อินทรีย์อินทรีย์เป็นต้นกำหนดถือเอา เพราะอรรถว่า สัท-
อินทรีย์เป็นต้นเป็นบริวารแห่งกันและกัน เพราะอรรถว่าอินทรีย์เป็นต้นบริบูรณ์ เพราะ-
อรรถว่ามีอารมณ์เป็นอันเดียว... ไม่ฟุ้งซ่าน... ไม่ส่ายไป... ไม่ขุ่นมัว... ไม่ทวนไหว...
หลุดพ้นจากกิเลส... ความที่จิตตั้งอยู่ด้วยความสามารถตั้งมั่นในความเป็นจิตมีอารมณ์เดียว...
แสวงหาความสงบ... เฝ้าธรรมอันเป็นขาคีแก่ความสงบ... เป็นสภาพเกื้อกูลและนำสุข
มาให้"^๒

(ข) ระเบียบของสมาธิ

สมาธิแบ่งได้เป็น ๓ ระดับ^๓ ดังนี้

๑. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ ขณิกสมาธินี้ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งใช้เป็นประโยชน์ในการ
ดำเนินชีวิตประจำวัน และใช้เป็นจุดเริ่มต้นของการเจริญวิปัสสนา

๒. อุปจารสมาธิ สมาธิเด็ด ๆ เป็นสมาธิขั้นระดับนิรوارณ ๕ ได้ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่ง
ฉาน อุปจารสมาธิจึงเป็นสมาธิในบุรพภาคแห่งอัปนาสมาธิ

๓. อัปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งจัดเป็นสมาธิในฉาน

(ค) ลักษณะของสมาธิ

ในขุททกนิกาย ปาฎิกนิบาต^๔ ได้แสดงลักษณะของสมาธิไว้ ๔ ประการ คือ

๑. ความปรากฏแห่งอารมณ์
๒. ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต
๓. ความตั้งมั่นแห่งจิต และ
๔. ความผ่องแผ้วแห่งจิต

ส่วนในกัมมัฏฐานคทณิเทศ วิสุทธิมรรค^๕ ได้แสดงลักษณะพิเศษของสมาธิไว้ดังนี้

๑. มีความไม่ชัดส่ายเป็นลักษณะ (ลักษณะ)
๒. มีการกำจัดความชัดส่ายเป็นกิจ (รละ)
๓. มีความไม่ทวนไหวเป็นผล (ปัจจุปัญฐาน) และ
๔. มีความสุขเป็นเหตุไถล (ปหัญฐาน)

๑ อภ. วิ. ๓๕/๕๑๐/๒๙๖ อภ. อัมม. ๓๕/๓๐/๓๗

๒ พ. ปฏิ. ๓๑/๙๓/๔๖

๓ พระราชวรมณี, พุทธธรรม, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ส.โอ.เอส. พรินต์ติ้งเฮาส์จำกัด, ๒๕๒๕) หน้า ๙๖

๔ พ. ปาฎิ. ๓๑/๓๙๖/๑๔๔

๕ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๒

(ง) ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

เมื่อนิเวรณถูกประหามให้หมดไปด้วยองค์ธรรมนั้น ๆ แล้ว จิตก็เป็นสมาธิ จิตที่เป็นสมาธิ จะเป็นจิตที่มั่นคง แน่วแน่ สงบ ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่าน ใสกระจ่าง มีพลัง และควรแก่การงานเป็นต้น ในพระสูตรได้แสดงลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิไว้ ๘ ประการดังนี้

๑. ตั้งมั่น (สมาหิตะ)
๒. บริสุทธิ์ (ปาริสุธะ)
๓. ผ่องใส (ปริโยทาทะ)
๔. ปรอกโปร่งไร้กังวล (อนังคณะ)
๕. ปราศจากสิ่งมัวหมอง (วิคตูปกิเลส)
๖. นุ่มนวล (มูทุตตะ)
๗. ควรแก่การงาน (กัมมณียะ) และ
๘. ไม่ท้อแท้ (อาเนญชัปปัตตะ) ๑

(จ) สิ่งที่เป็นอุปสรรคต่อสมาธิ

พุทธปรัชญาถือว่า นิเวรณ ๕ เป็นปฏิบัติธรรมที่ซัดขวาง ปิดกั้น ไม่ให้จิตมีสมาธิ* จิตที่ถูกปิดกั้นกดทับไว้ด้วยนิเวรณ ๕ ทำให้มีปัญญาอ่อนกำลังลง^๒ นิเวรณ ๕ ทำให้มีติดบอด ทำให้ไร้จักษุ ทำให้ไม่มีญาณ ทำให้ปัญญาดับ ทำให้เกิดความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน^๓ ในอุปกิเลสสูตร^๔ ท่านได้อุปมาจิตด้วยทองคำ ทองคำย่อมเศร้าหมอง ไม่อ่อน ไม่ควรแก่การงาน ไม่ลึกลับสลับ เพราะไม่เหมาะที่จะนำไปทำอะไร ๆ เพราะอุปกิเลสแห่งทองคำ ๕ อย่าง คือ เหล็ก โลหะ คีปุก ตะกั่ว และเงิน ฉันทไค จิตที่แปดเปื้อนพัวพันด้วยอุปกิเลสแห่งจิตคือนิเวรณ ๕ ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง ไม่นุ่มนวล ไม่ควรแก่การงาน ไม่ผ่องใส เพราะ ไม่ตั้งมั่นด้วยดี(ไม่มีสมาธิ) เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย แต่เมื่อจิตพ้นจากอุปกิเลสคือนิเวรณ ๕ แล้ว ย่อมเป็นจิตที่มีสภาพอ่อนโยน ควรแก่การงาน ผ่องใส ไม่เปราะ ดั้งมั่น เป็นไปเพื่อความสิ้นแห่งอาสวะทั้งหลาย

จะเห็นว่า เมื่อโยคีบุคคลบำเพ็ญเพียรเพ่งอารมณ์กรรมฐานอยู่นั้น จะมีกุศลธรรมกลุ่มหนึ่ง เกิดพร้อมกันกับจิตทำหน้าที่ประหามหรือข่มนิเวรณ ๕ ซึ่งเป็นสิ่งซัดขวางไม่ให้สมาธิจิตในฌานเกิดขึ้น เมื่อนิเวรณ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่แล้ว สมาธิจิตจะเกิดขึ้นไม่ได้ ขณะที่สมาธิจิตปรากฏนี้ กุศลธรรมคือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข และเอกัคคตาทำหน้าที่ประหามหรือข่มนิเวรณ ๕ โดยวิตกประหามถีนมิทธนิเวรณ วิจาร์ประหามวิจิกิจฉานนิเวรณ ปิติประหามพยาบาทนิเวรณ สุขประหามอุทธัจจกุกกุจจนนิเวรณ และเอกัคคตาประหามกามฉันทนิเวรณ

๑ ที. สී. ๘/๑๓๑/๘๔ ม.ม. ๑๒/๔๔/๓๓ อัง. ตีก. ๒๐/๔๔๔/๑๙๗

* ดูเพิ่มเติม รูปาวจรจิต หน้า ๑๒๑-๑๒๔

๒. สัง. ม. ๑๘/๔๙๐/๑๔๖, ๔๙๘/๑๔๘

๓. สัง. ม. ๑๘/๕๐๑/๑๔๘

๔. อัง. ปัญจก. ๒๒/๒๓/๑๖

(ฉ) ความสำคัญของสมาธิ

พุทธปรัชญา ถือว่าสมาธิมีความสำคัญและมีประโยชน์มากทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เป็นธรรมที่มีอุปการะมากในการทำงานทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นงานหยาบหรืองานละเอียด ทั้งในการประกอบกิจการโลกแลทั้งในการปฏิบัติธรรมในทางธรรม โดยเฉพาะแล้ว สมาธิมีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งในการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดคือความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งมวล

จะเห็นว่า จุดประสงค์โดยตรงของการปฏิบัติธรรม คือเพื่อให้เกิดสมาธิ มีสมาธิเพื่ออบรมปัญญา ในพระสูตร มีสูตรจำนวนมากที่บ่งไว้โดยตรงว่า ปัญญาเกิดจากสมาธิ เช่น "การมีสมาธิเพื่อประโยชน์อันเป็นจุดหมายปลายทางคือการรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง (ยถาภูตญาณทัสสนะ)"^๑ "สมาธิมียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์"^๒ "การเจริญสมาธิให้จิตบริสุทธิ์มีจุดหมายคือเพื่อทำความเห็นความเข้าใจให้ถูกต้องสมบูรณ์"^๓ "ภิกษุพึงอบรมสมาธิ เพราะเมื่อใจมีสมาธิหรือมั่นคงแล้ว ย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง"^๔ ดังนั้น ปัญญาที่เกิดจากสมาธินั้นเองที่ทำให้เห็นแจ้งแทงตลอดตามความเป็นจริง ซึ่งนำไปสู่วิมุตติและนิพพาน แม้ว่าปัญญาจะเป็นตัวการทำให้บุคคลบริสุทธิ์^๕ หรือบุคคลจะพึงละหรือกำจัดกิเลสมีราคะ โทสะ และโมหะเป็นต้นด้วยปัญญา^๖ ก็จริง แต่ปัญญาที่นำนำไปใช้ตามนัยดังกล่าว เป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรมของสมาธิ หรือเพราะมีสมาธิจึงทำให้มีปัญญาดังกล่าว ปัญญาที่เกิดจากสมาธินี้ เรียกว่าภาวนามยปัญญา*

อนึ่ง บางครั้ง ก็มีการย่อพุทธปรัชญาทั้งหมดลงเป็นลิกขา ๓ คือ คีล สมาธิ และปัญญา จะเห็นว่า สมาธิเป็นลิกขาหนึ่งในลิกขา ๓ นั้น ในลิกขา ๓ นี้ แม้จะแบ่งเป็น ๓ อย่างก็ตาม แต่แต่ละอย่างต่างก็ดำรงอยู่ในฐานะที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่อง เกาะกันอยู่ คือคีลเป็นพื้นฐานของสมาธิ และสมาธิเป็นพื้นฐานของปัญญา ในมหาปรินิพพานสูตร^๗ ได้แสดงไว้ว่า สมาธิที่บ่มอบรมโดยคีล ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่บ่มอบรมโดยสมาธิ ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่บ่มอบรมโดยปัญญาแล้วย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ส่วนในศีลวิมังสาตก^๘ -

๑ วินย. ๘/๑๐๘๕/๔๔๔

๒ อัง. ทสก. ๒๔/๑/๒, ๒๐๘/๓๔๓

๓ ม.ม. ๑๒/๒๕๘/๒๔๒

๔ วคิน อินทสระ, พุทธปรัชญาเถรวาท, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๓), หน้า๓๖๔

๕ ชุ. ส. ๒๕/๓๑๑/๓๓๐

๖ อัง. ทสก. ๒๔/๒๓/๔๕

* ภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาอย่างหนึ่งตามนัยที่แบ่งปัญญาเป็น ๓ ประเภท คือ (๑) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง (๒) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิดไตร่ตรองโดยเหตุผล และ (๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการเจริญภาวนา

๗ ที. ม. ๑๐/๗๗/๔๑

๘ ชุ. ชา. ๒๗/๖๒๑/๑๕๒

ได้แสดงประโยชน์ของสมาธิไว้ว่า "ธรรมที่นำความสุขมาให้ยิ่งกว่าสมาธิไม่มี ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ไม่เบียดเบียนทั้งแก่ตนและคนอื่น"

ถึงอย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญาได้สรุปประโยชน์ของสมาธิลงในประเด็นที่สำคัญไว้ ๔ ประการ^๑ คือ

- ๑. สมาธิที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน
- ๒. สมาธิที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อให้ได้ญาณทัสสนะ
- ๓. สมาธิที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ และ
- ๔. สมาธิที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

(ข) การเจริญสมาธิ

การปฏิบัติธรรมในพุทธปรัชญานั้น มีอยู่ ๒ วิธีใหญ่ ๆ คือ

- ๑. สมถภาวนา การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ(สมาธิ) และ
- ๒. วิปัสสนาภาวนา การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง

ภาวนาทั้ง ๒ นี้ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัมมัฏฐาน ๒ คือ (๑) สมถกัมมัฏฐาน กรรมฐานเป็นอุบายสงบใจ และ (๒) วิปัสสนากัมมัฏฐาน กรรมฐานเป็นอุบายเรื่องปัญญา ผลจากการฝึกสมถภาวนาหรือสมถกัมมัฏฐาน จะทำให้จิตตั้งมั่น ละระคาะได้ ส่วนการฝึกฝนอบรมวิปัสสนาภาวนาหรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน จะทำให้มีปัญญา ละอวิชชาได้

ในการปฏิบัติธรรมทั้ง ๒ วิธีนี้ ทางปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิโดยตรงนั้น คือสมถภาวนา แต่ถึงอย่างไรก็ตาม วิปัสสนาภาวนาก็ต้องอาศัยสมาธิเช่นเดียวกัน อย่างน้อยที่สุดก็ต้องเป็นสมาธิขั้นต้น สำหรับใช้พิจารณาสภาพธรรมตามหลักของวิปัสสนา การปฏิบัติตามหลักวิปัสสนาที่มีสมาธิขั้นต้นเป็นฐานนั้น ช่วยให้ผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงจุดหมายปลายทางคือทำให้หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะได้ เช่นเดียวกัน แต่การปฏิบัติธรรมเช่นนั้นถึงจะช่วยให้บรรลุธรรมอันเป็นจุดหมายปลายทางเป็นพระอรหันต์ก็จริง แต่ก็ยังเป็นพระอรหันต์ประเภทสกขวิปัสสกะ^{*} ไม่ได้รับผลทางจิตที่เป็นส่วนพิเศษออกไป

๑ อัง. จตุก. ๒๑/๔๑/๕๗ ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๓๓/๒๐๘

* สมาธิขั้นต้น หมายถึงฌณีสมาธิ หรือสมาธิในปฐมฌาน

** พุทธปรัชญา แบ่งพระอรหันต์ตามคุณสมบัติที่ได้บรรลุ เป็น ๔ ประเภท คือ (๑) สกขวิปัสสกะ พระอรหันต์ที่เจริญวิปัสสนาล้วนเป็นพระอรหันต์ที่ทำลายอาสวะกิเลสให้หมดไปได้ แต่ไม่มีฤทธิ์ (๒) เทววิชชะ พระอรหันต์ที่ได้วิชชา ๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ จุตูปปาตญาณ รู้จักภพหนาคจติและเกิดอาสวกขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้น (๓) ฉฬภิญโญ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ คือ อธิวิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ ทิพโอสตะ หูทิพย์ เจตปรีชญาณ รู้จักกำหนดรู้ใจของผู้อื่น ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ ทิพจักขุ ตาทิพย์ อาสวกขยญาณ รู้จักทำอาสวะให้สิ้น (๔) ปฏิสัมภีทปัตตะ พระอรหันต์ผู้ถึงปฏิสัมภีทา ๔ คือ อัถลปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในอรธธ ธัมมปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในธรรม นิจกตปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในนิจกต ปฏิภาณปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ พระอรหันต์ ๓ ประเภทหลังต้องมีสมาธิขั้นสูงเป็นพื้นฐาน (ดู ที. ส. ๔/๒๔๔/๒๓๐-๒๓๔ อัง. ปัญจก. ๒๒/๔๔/๑๑๔ ขุ. ปฏิ. ๓๑/๒๖๘/๑๒๒ ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๒๘/๒๐๔ ๑๗๑)

เช่นการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ หูทิพย์ ตาทิพย์ การกำหนดรู้ใจคนอื่น หรือการระลึกชาติได้ เป็นต้นอย่าง พระอรหันต์ที่เป็นเดวิซชาหรืออหิงญา เป็นต้น เพราะการจะให้ได้ผลทางจิตอันเป็นอภิญาโลกีย์ ที่เป็นส่วนพิเศษออกไปจากการทำกิเลสสาละให้สิ้นนั้น ต้องมีสมาธิขั้นสูง เป็นพื้นฐาน

การเจริญสมาธิในพุทธปรชฎานั้น เป็นเรื่องใหญ่มาก มีขอบเขตกว้างขวางทั้งในด้านเนื้อหา- หารายละเอียดและวิธีการปฏิบัติ ผู้วิจัยจึงไม่นำมาเสนอไว้ในที่นี้ เพราะไม่ได้เป็นจุดมุ่งหมายของ การวิจัยนี้ จึงกล่าวแต่หลักสำคัญ ๆ ไว้พอเป็นเค้าให้ เห็นแนวทางโดยสังเขปเท่านั้น คือ

๑ การเจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาติ

พุทธปรชฎาถือว่า การเจริญสมาธิที่เป็นไปเองตามธรรมชาติก็มี มีพระพุทธรูปแสดง ไว้ในพระสูตรต่าง ๆ มากมาย ซึ่งอาจนำมากล่าวอย่างสรุปได้ดังนี้

" (เมื่อกระทำสิ่งที่ตั้งใจหรือสิ่งที่ เป็นกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว) ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบ ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น (จิตมีสมาธิ) (เมื่อจิตตั้งมั่น ย่อมรู้เห็นตาม เบื้องจริง เมื่อรู้เห็นตาม เบื้องจริง ย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายความกำหนัด เมื่อคลายความกำหนัด จิต ย่อมหลุดพ้น"^๑

เพื่อจะให้ดูได้ง่ายขึ้น ข้อความที่กล่าวมา อาจเขียนใหม่ได้ดังนี้

(การกระทำสิ่งที่ตั้งใจหรือสิ่งที่ เป็นกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง) → ปราโมทย์ → ปีติ
→ กายบิสังขลิต → สุข → สมาธิ (→ ปัญญา → นิพพิทา → วิราคะ →
วิมุตติ)

การกระทำสิ่งที่ตั้งใจหรือสิ่งที่ เป็นบุญกุศลนั้น หมายถึงการประกอบความดีที่เป็นประโยชน์ หรือเป็นไปโดยสุจริตอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วน้อมระลึกถึงความดีนั้น ๆ เช่น การบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ การทำบุญให้ทาน การช่วยเหลือคนตกทุกข์ได้ยาก การน้อมระลึกถึงคุณของพระพุทธรูปเจ้า พระ- ธรรม พระสงฆ์ หรือการยกเอาหลักธรรมบางอย่างมาพิจารณาแล้วเกิดความเข้าใจ เป็นต้น น้อมระลึก สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ทำให้เกิดความปราโมทย์ในเบื้องต้นแล้วนำไปสู่ความมีสมาธิในที่สุด แต่ถึงอย่างไรก็ตาม พุทธปรชฎาถือว่า สมาธิที่เกิดขึ้นตามวิธีธรรมชาติแบบนี้ จะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องมีศีลเป็นฐาน รองรับก่อน ไม่อาจเกิดได้ในคนที่ไม่มีความดี ศีลที่เป็นฐานรองรับในระดับคนทั่วไปอาจจะหมายถึง แค่ศีลเบื้องต้น เช่นศีล ๕ เป็นต้น

การเจริญสมาธิอีกแนวหนึ่งคือการเจริญสมาธิตามหลักของอิทธิบาท ๔^๒ คือ ฉันทะ วิริยะ- จิตตะ และวิมังสา สมาธิแบบนี้ เป็นสมาธิที่เกิดจากฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา สมาธิที่เกิดจาก-

๑ วินย. ๕/๑๕๓/๑๕๕ ที.สี. ๔/๑๒๗/๘๒ ที.ปาฐ. ๑๑/๓๐๒/๒๓๘ ม.ม. ๑๒/๔๕/๕๖ สัง.สพ. ๑๔/๑๔๔/๘๖ สัง.ม. ๑๔/๓๗๓-๗๔/๑๑๔ อัง.ปัญญา. ๒๒/๒๖/๒๑ อัง.ทสก. ๒๔/๒๐๔/๓๔๒ พุ. ปฐ. ๓๑/๑๘๒/๘๕ ฯลฯ

๒ อภิ. วิ. ๓๕/๕๐๕-๑๗/๒๔๔-๔๔

ฉันทะ เรียกว่าฉันทะสมาธิประธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากวิริยะ เรียกว่าวิริยสมาธิประธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากจิตตะ เรียกว่าจิตตสมาธิประธานสังขาร และสมาธิที่เกิดจากวิมังสา เรียกว่าวิมังสา-สมาธิประธานสังขาร สมาธิทั้ง ๔ นี้ จะเกิดควบคู่ไปด้วยกับความเพียรพยายามที่เรียกว่าประธานสังขาร

ฉันทสมาธิประธานสังขาร

ฉันทะ คือความพอใจ ในพระอภิธรรม ได้ให้ความหมายของฉันทะว่า "ฉันทะ คือ การกระทำความพอใจ ความใคร่จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม"^๑

การทำฉันทะให้เป็นใหญ่แล้วจึงได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต สมานันนั้นชื่อว่าฉันทสมาธิ เมื่อมีฉันทสมาธิ ประกอบความเพียร ประคองจิตไว้เพื่อป้องกันอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อรักษากุศลธรรมที่เกิดแล้วให้ดำรงอยู่อย่างไพบูรณ์ต่อไป การบำเพ็ญสมาธิอย่างนี้ ชื่อว่าฉันทสมาธิประธานสังขาร

วิริยสมาธิประธานสังขาร

วิริยะ คือความเพียร ในพระอภิธรรมได้ให้ความหมายของวิริยะไว้ว่า "วิริยะ คือ การประกอบความเพียรทางใจ ความขมุกขมุก ความบากบั่น ความก้าวหน้า ความพยายาม ความอดสาหัส ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความมั่น ความก้าวหน้าไปอย่างไม่มีทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ..."^๒

การกระทำวิริยะหรือความเพียรให้เป็นใหญ่แล้วจึงได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต สมานันนั้นชื่อว่าวิริยสมาธิ เมื่อมีวิริยสมาธิประกอบความเพียร ประคองจิตไว้เพื่อมิให้ออกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นเกิดขึ้น ... การบำเพ็ญสมาธิอย่างนี้ ชื่อว่าวิริยสมาธิประธานสังขาร

จิตตสมาธิประธานสังขาร

จิตตะหรือจิต หมายถึงความมีใจจดจ่อหรือมีจิตผูกพัน ในพระอภิธรรมได้ให้ความหมายของจิตตะไว้ว่า "จิตตะ คือ จิต มโน มานัส ... มโนวิญญานธาตุ"^๓

การกระทำจิตให้เป็นใหญ่แล้วจึงได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต สมานันนั้น ชื่อว่าจิตตสมาธิ เมื่อมีจิตตสมาธิประกอบความเพียร ประคองจิตไว้เพื่อมิให้ออกุศลที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้น ... การบำเพ็ญสมาธิอย่างนี้ เรียกว่าจิตตสมาธิประธานสังขาร

วิมังสาสมาธิประธานสังขาร

วิมังสา หมายถึงความสอบสวนใคร่ตรอง ในพระอภิธรรมได้ให้ความหมายของวิมังสาไว้ว่า "วิมังสา คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร... ความไม่หลง ความวิจัยธรรม-

๑ อภ. วิ. ๓๕/๕๐๗/๒๕๔

๒ อภ. วิ. ๓๕/๕๑๐/๒๕๖

๓ อภ. วิ. ๓๕/๕๑๓/๒๕๗

สัมมาสมาธิ เป็นต้น"^๑

การกระทำให้วิมิงสาเป็นใหญ่แล้วจึงได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต สมาธินี้ชื่อว่าวิมิงสา-
สมาธิ เมื่อมีวิมิงสาสมาธิประกอบความเพียร ประคองจิตไว้เพื่อมิให้กุศลที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น...
การบำเพ็ญสมาธิอยู่อย่างนี้ เรียกว่าวิมิงสาสมาธิประธานสังขาร

๒. การเจริญสมาธิที่เป็นแบบแผน

การเจริญสมาธิที่เป็นแบบแผนนี้ หมายถึงการเจริญสมาธิตามหลักวิชาที่แสดงไว้อย่างเป็น
ระบบ ซึ่งกล่าวไว้ทั้งในพระไตรปิฎกและในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา เป็นการเจริญสมาธิที่ดำเนินไปตาม
ลำดับขั้นตอนต่าง ๆ ของสมาธิ และการพัฒนาจิตขั้นสู่อสมาธิในระดับต่าง ๆ การเจริญสมาธิที่เป็น
แบบแผนในพุทธปรชยุานั้น แสดงให้เห็นว่า ขั้นตอนต่าง ๆ ของการปฏิบัติ ประสบการณ์ต่าง ๆ ระหว่าง
การปฏิบัติ และผลที่เกิดจากการปฏิบัติ รวมทั้งตัวสมาธิเอง เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ และเป็นไปตามเหตุ-
ปัจจัยอันเกิดจากการประพฤติปฏิบัติหรือการกระทำของคนเราเองอย่างจริง ๆ หากใช่เป็นเรื่องของ
ความเพ้อฝันหรือคอยหวังให้ใครทำให้ รวมทั้งรอให้มันเกิดหรือเป็นไปของมันเองไม่

การเจริญสมาธิตามนัยนี้ อาจกล่าวสรุปเป็นขั้นตอนใหญ่ ๆ ดังนี้

๑. ตัดปลิวโทษ ๑๐ คือตัดความเป็นห่วงหรือกังวล ๑๐ อย่างเสีย คือ ที่อยู่ ตระกูล ลาก
หมู่คณะ การงาน การเดินทาง ญาติ ความเจ็บป่วย การศึกษา และอำนาจ

๒. ขำระศีลให้บริสุทธิ์

๓. เข้าหาครูอาจารย์หรือกัลยาณมิตรที่มีความรู้ความสามารถที่จะให้กรรมฐานได้

๔. รับเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกรรมฐาน ๔๐ อย่าง ซึ่งเหมาะแก่การเจริญ

สมาธิตามอุปนิสัยของตน

๕. หาสถานที่ที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ

๖. ลงมือปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ

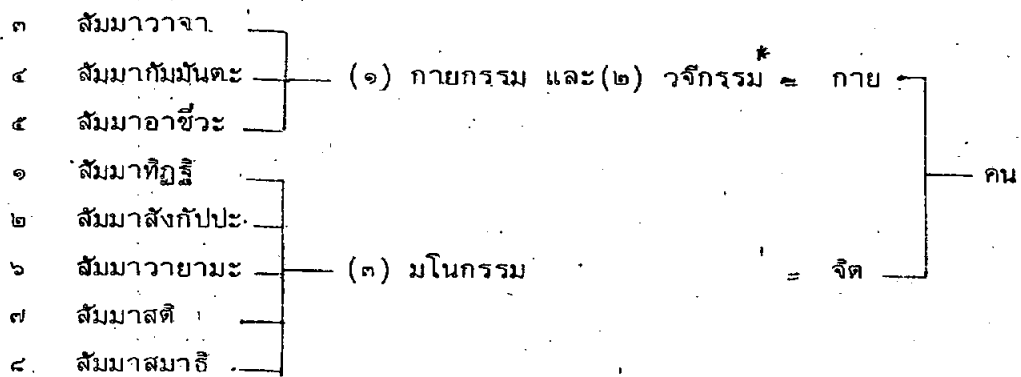
รายละเอียดของวิธีการปฏิบัติและการปฏิบัติตามหัวข้อเหล่านี้มีมาก* ผู้ฝึกสมาธิอาจใช้
เวลาฝึกอย่างจริงจังซึ่งเป็นเวลาหลายเดือนหรือหลายปี ส่วนคฤหัสถ์ที่ต้องการฝึกสมาธิในระยะสั้น ๆ
อาจจะเลือกเอาสาระของกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งมาใช้ปฏิบัติตามความเหมาะสม

ง) มรรค ๘ มองจากแง่ของกรรม ๓ และสิกขา ๓

มรรค ๘ ตามที่กล่าวมานั้น ถ้ามองจากแง่ของกรรม ๓ คือกายกรรม วาจากรรม และมนโ-
กรรม ที่เป็นฝ่ายกุศลหรือเป็นฝ่ายถูกต้อง(กุศลกรรมบถ ๑๐)แล้ว อาจจัดเป็นหมวดหมู่เทียบเคียง
กันได้ดังนี้

๑ อภ. วิ. ๓๔/๕๑๖/๒๔๔

* รายละเอียดของวิธีการปฏิบัติก็มีมาตรฐาน ๒ อย่างนั้น มีในพระไตรปิฎกและหนังสือแนวปฏิบัติ-
กรรมฐานซึ่งมีอยู่ทั่วไป

ถ้ามองแง่การปฏิบัติธรรมของคนแล้ว โดยเริ่มมองจากแง่ของความเป็นจริงของคน ซึ่งประกอบด้วยแง่ของความเป็นจริง ๒ อย่าง คือกายและจิต การกระทำที่แสดงออกจากแง่ของความเป็นจริงทั้งสองอย่างนั้น* คือ กายเป็นฐานแสดงพฤติกรรมออกเป็น ๒ ทาง คือกายกรรม ทางกาย และวชิกรรม ทางวาจา ส่วนจิตเป็นฐานแสดงพฤติกรรมในทางเดียว คือมโนกรรม แต่ทางแสดงออกซึ่งพฤติกรรมทั้ง ๓ ทางนี้ กายกรรมและวชิกรรม เป็นผลที่ผุดพ่นมาจากมโนกรรม หรือการแสดงพฤติกรรมทางกายหรือกายฐาน มีเหตุเนื่องมาจากมโนฐานคือมโนกรรม ดังนั้น แ่งของจริยธรรม หรือการปฏิบัติธรรมที่มองลึกเข้าถึงแง่ของความจริงของคนดังกล่าวนี้ ก็คือการปฏิบัติที่เหมาะสม กลมกลืน หรือตรงกับความเป็นจริงในแง่ของกายและจิตนั่นเอง ตามนัยกุศลกรรมบถ ๑๐ ข้อปฏิบัติทางกาย ก็คือกายสุจริต ๓ ข้อปฏิบัติทางวาจา คือวจีสุจริต ๔ และข้อปฏิบัติทางจิต คือมโนสุจริต ๓*** อนึ่ง ถ้าเทียบกับนัยของมรรค ๘ แล้ว จะเห็นว่า กายสุจริต ๓ และวจีสุจริต ๔ ซึ่งเป็นฝ่ายกาย ก็คือ สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ และสัมมาวาจา ส่วนมโนสุจริต ๓ อันเป็นฝ่ายจิต ก็คือสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ จากการเปรียบเทียบนี้ จะเห็นว่า ด้านจิตหรือฝ่ายจิต มีหลักธรรมที่สำคัญที่ใช้เป็นข้อปฏิบัติในด้านของจิตนี้เป็นพิเศษ เช่นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะว่า ตัวกระทำกรรมจริง ๆ หรือสาเหตุที่เป็นที่มาของการกระทำกรรมจริง ๆ นั้น คือจิต ไม่ใช่กาย กายเป็นสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับกรรมในช่วงของปลายเหตุ และอยู่ในฐานะที่เป็นเครื่องมือหรือเป็นทางให้จิตกระทำกรรม ดังนั้น การปฏิบัติธรรมในแง่จริยศาสตร์ในพุทธปรัชญาจึง เน้นการปฏิบัติตรงที่จิตเป็นพิเศษ พร้อมกันนั้น หลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางจิตจึงละเอียดอ่อนลึกซึ้งมากกว่าหลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางกาย

* วชิกรรม ที่จัดเป็นส่วนที่เป็นฝ่ายกายนั้น ก็เพราะพุทธปรัชญาวิเคราะห์ร่างกายลงเป็นรูป ๒๘ รูป วชิกรรมจัดเป็นรูปอย่างหนึ่ง เรียกว่าวชิบัญญัติรูป

** ดูเพิ่มเติม ความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต หน้า ๒๑๕-๒๒๑

*** ดูเพิ่มเติมกุศลกรรมบถ ๑๐ หน้า ๓๐๘

ถ้ามองมรรค ๘ จากนัยของจริยธรรม คือสิกขา ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญาแล้ว อาจจัดเป็นหมวดหมู่เทียบเคียงกันได้ ดังนี้

๑. สัมมาทิฏฐิ	}	(๓) ปัญญา (มโนกรรม = จิต)
๒. สัมมาสังกัปปะ		
๓. สัมมาวาจา	}	(๑) ศีล (กายกรรม-วจีกรรม = กาย)
๔. สัมมากัมมันตะ		
๕. สัมมาอาชีวะ		
๖. สัมมาวายามะ	}	(๒) ฐสมานิ (มโนกรรม = จิต)
๗. สัมมาสติ		
๘. สัมมาสมาธิ		

ตามนัยนี้ จะเห็นว่า ระดับของกายกรรม-วจีกรรมที่เป็นกุศลหรือระดับของสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เป็นระดับของศีล หรือเป็นข้อปฏิบัติเกี่ยวกับศีล ส่วนระดับของมโนกรรมที่เป็นกุศล หรือระดับของสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิเป็นระดับของสมาธิและปัญญา โดยแบ่งเป็น ๒ ขั้นตอน คือสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เป็นขั้นของสมาธิ ส่วนสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ เป็นขั้นของปัญญา หรือเป็นข้อปฏิบัติเกี่ยวกับปัญญา จากการเปรียบเทียบนี้ จะเห็นว่า ข้อปฏิบัติทางจิตหรือฝ่ายจิตนั้น มีหลักธรรมทางจริยศาสตร์ ๒ ระดับ คือระดับสมาธิ และระดับปัญญา การชำระจิตหรือเครื่องชำระจิตให้สะอาดต้องใช้สมาธิและปัญญา ไม่อาจชำระได้ด้วยศีล ศีลเป็นข้อปฏิบัติในแง่ของกาย(กายกรรม-วจีกรรม) ในขั้นการปฏิบัติทั้ง ๒ ขั้น คือขั้นของสมาธิและปัญญานั้น พุทธปรัชญาถือว่า การปฏิบัติในขั้นของสมาธินั้น ยังไม่อาจกำจัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาด การกำจัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาดโดยสิ้นเชิงนั้น เป็นขั้นของปัญญา ดังนั้น ถ้าจะมองวิธีการเข้าถึงจุดหมายปลายทางคือวิมุตติ และนิพพานตามทรรศนะของพุทธปรัชญาแล้ว อาจจะมีมองได้หลายแง่ตามที่กล่าวมา เช่น จากแง่ของอริยสัจ ๔ ก็ปฏิบัติตามมรรค ๘ จากแง่ของกรรมบถ ๑๐ ก็ให้ปฏิบัติหรือดำเนินชีวิตที่ตั้งอยู่ในการสุจริต ๓ วชิสุจริต ๔ และมโนสุจริต ๓ และจากแง่ของสิกขา ๓ ก็ให้ปฏิบัติธรรมโดยเริ่มจากขั้นของศีลเป็นเบื้องต้น ขั้นของสมาธิเป็นท่ามกลาง และขั้นของปัญญาเป็นขั้นสุดท้าย